

**Senioři a sociální opatření v oblasti stárnutí
v pohledu české veřejnosti**

zpráva z empirického výzkumu

Lucie Vidovičová , Ladislav Rabušic
Spoluautorka přílohy: Martina Prinzová

VÚPSV Praha
výzkumné centrum Brno

květen 2003

Obsah

1.	Úvod do problematiky.....	4
2.	Senioři a jejich svět v názorech veřejnosti.....	10
2.1	Definice stáří.....	11
2.2	Percepce seniorů ve společnosti.....	13
2.3	Senioři v primární sociální struktuře.....	18
2.4	Péče o seniory.....	23
2.5	Problematika důchodu a práce.....	29
2.6	Sociální politika a stárnoucí společnost - preferovaná opatření.....	34
3.	Závěry a diskuse.....	40
	Literatura.....	48
	Seznam grafů.....	50
	Seznam tabulek.....	51
	Příloha I. Technické charakteristiky souboru a empirické analýzy.....	52
	Příloha II. Současná institucionální struktura politiky aktivního stárnutí v České republice.....	54

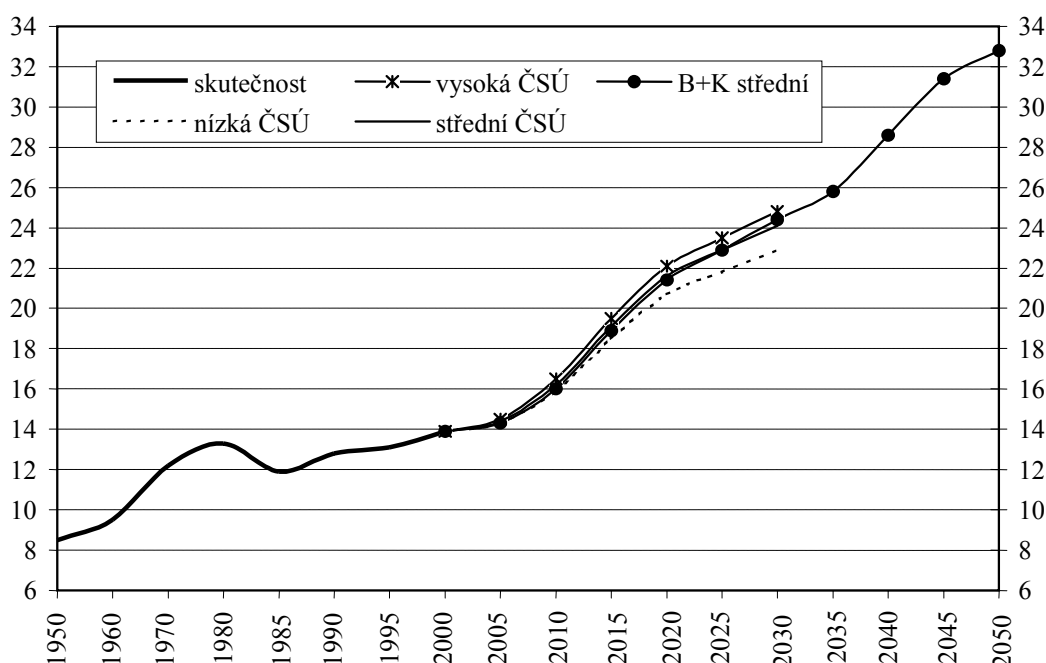
Poděkování

Autoři zprávy děkují recenzentům Miladě Bartošové, Ing. Milanu Kučerovi a RNDr. Miroslavě Maškové, CSc. za velmi cenné poznámky a připomínky. Nikdo z recenzentů samozřejmě nenesení žádnou odpovědnost za celkové vyznění statě, všechny případné omyly a nedostatky padají plně na hlavy autorů. Děkujeme současně také Grantové agentuře ČR za finanční podporu, kterou poskytla našemu projektu č. 403/01/1099 *Veřejnost, demografické procesy a populační politika - Česká republika 2001*. Bez tohoto příspěvku a bez příspěvku VÚPSV v Praze by nebylo možné provést empirický sociologický výzkum, na němž je tento text založen.

1. Úvod do problematiky

Podle statistiky ČSÚ bylo koncem roku 2001 v České republice více než 1 420 000 osob starších šedesáti pěti let.¹ Tato skupina dnes představuje přibližně 14 % obyvatel ČR. Do roku 2030 předpokládá střední varianta prognózy ČSÚ nárůst na 24 % (2,33 milionů osob starších 65 let), do roku 2050 pak střední varianta projekce katedry demografie UK očekává další zvýšení tohoto podílu na 33 % (viz graf 1.1), což by mělo představovat asi 3,1 milionů osob. Tohoto prudkého stárnutí české společnosti jsme svědky díky nízké úrovni plodnosti a postupně se zvyšující střední délce života.

G r a f 1.1 Podíl osob ve věku 65 let a starším, ČR 1950-2050

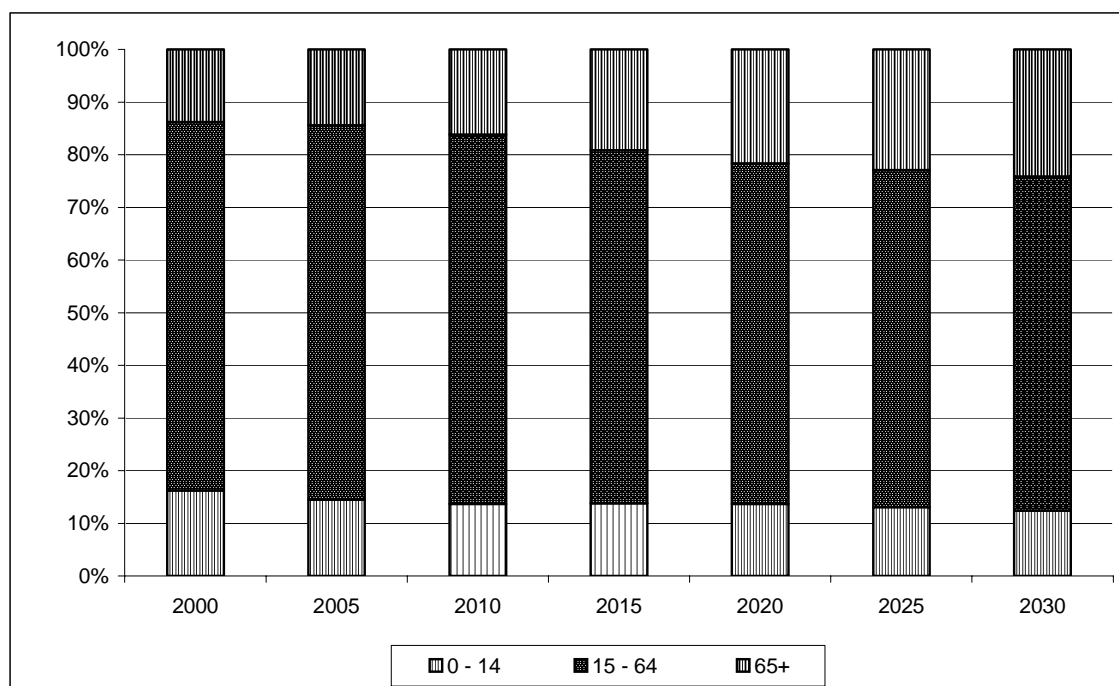

Pozn.: Data pro období 2000 - 2030 pocházejí z projekce ČSÚ z roku 1999, pro období 2000 - 2050 ze střední varianty projekce vypracované Burcinem a Kučerou z katedry demografie PřF UK (viz Populační 2001: tab. II.5).

S nárůstem podílu osob ve věku nad 65 let se pochopitelně promění i složení dětské složky obyvatelstva ve věku 0-14 let a obyvatelstva ve věku potenciální ekonomické aktivity, jak to ilustruje obr. 1.2. Podstatným prvkem tohoto vývoje bude nepřehlédnutelný nárůst podílu starších a starých seniorů. Věková skupina 70-79 vzroste do roku 2030 ve srovnání s rokem 2000 asi o 50 %, skupina osob ve věku 80-89 let o plných 226 % (Populační 2001).

¹ Pro účely této zprávy přijímáme konvenci, že stáří (senium) začíná ve věku 65 let, byť podle definice Světové zdravotnické organizace teprve 75. rok věku je počátkem vlastního stáří. Období před 75. rokem života, to je věk 60-75 let, se podle expertů této organizace má nazývat stářím raným (Řičan 1989).

Graf 1.2 Podíl jednotlivých věkových kohort v populaci

Zdroj: ČSÚ, Projekce obyvatelstva ČR do roku 2030 (střední varianta, výpočet s migrací, stav 31.12)

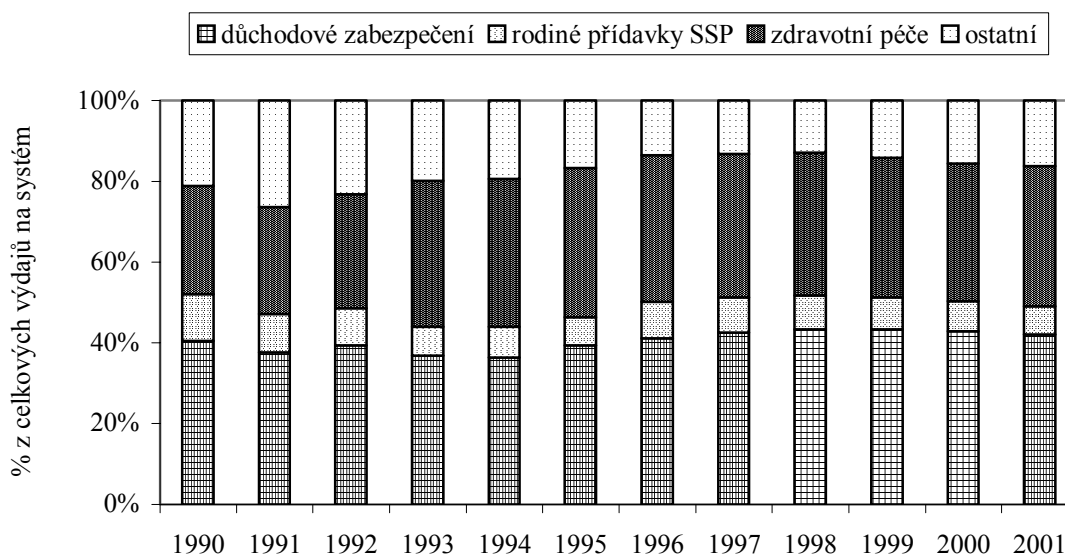
Přes všechna omezení a nepřesnosti, které je nutné mít na paměti při hodnocení jakékoliv dlouhodobější prognózy, je více než pravděpodobné, že trend vývoje v počtech starších a starých lidí se bude načrtnutým směrem skutečně vyvíjet. Řečeno příměji: populační stárnutí je zkrátka v nejbližším období nevyhnutelné, neboť je již pevně zabudováno v současné věkové struktuře. Je také více než pravděpodobné, že stárnoucí společnost s sebou bude postupně přinášet nejrůznější nové jevy v životě společnosti, na něž je třeba se již nyní s předstihem připravovat, neboť stárnutí se stává novou výzvou ekonomům, politologům, sociologům, psychologům, lékařům i dalším složkám společnosti. Mimo jiné proto, že otázky populačního stárnutí otvírají nové koncepce stárnutí individuálního a v konečném důsledku vedou k úvahám nad integritou lidského života jako celku.

V kontextu stárnutí je (bohužel) doposud nejčastěji diskutovaným tématem nárůst nákladů na sociální zabezpečení a zdravotní péči. V zemích Evropské unie činí tyto výdaje průměrně 28 % hrubého domácího produktu Unie. Z této částky pak Evropská „patnáctka“ vynakládá na péči o své seniory kolem 38 %, což je pětkrát více než činní výdaje na péči o rodinu (Rievajová 2001). Někteří autoři (např. Esping-Andersen a Sarasa 2002) považují takovou „nerovnovážnou“ politiku za krátkozrakou.

V České republice výdaje na základní složky sociálně-zdravotní soustavy vyjádřené jako podíl z hrubého domácího produktu rostou pozvolně, ale stabilně od roku 1990. V roce 2001 se jednalo o 21,7 % HDP (tj. nárůst oproti roku 1990 o 3,8 %)². Graf 1.3 ukazuje podíl vybraných složek na těchto výdajích. Jak je zřejmé, zatímco výdaje na rodinné příspěvky jsou stabilně nízké a mají tendenci se snižovat, výdaje na důchodové dávky a na systém zdravotní péče se stabilně spíše zvyšují.

² Zdroj: MPSV

Graf 1.3 Podíl specifických výdajů na celkových výdajích sociálně-zdravotní soustavy

Zdroj: VÚPSV

Pozn: Položka „ostatní“ zahrnuje dávky v nemoci a mateřství, dávky sociální péče, výdaje na politiku zaměstnanosti a náklady na správu systému.

V roce 2001 bylo vyplaceno celkem 1 940 000 starobních důchodů v průměrné výši 6 352 Kč. Celkem tak bylo na těchto dávkách vyplaceno 140 656 510 000 korun. Rozdíl mezi výdaji na důchody a příjmy z pojistného na sociální zabezpečení připadající na důchody činil 19 mld. Kč.³ Deficity na „důchodových účtech“ nejsou, jak známo, pouze českou specialitou, s tímto problémem se potýkají i v mnoha dalších evropských zemích. Není pak divu, že se často setkáváme s tvrzením, že stárnoucí společnost je především finančně náročná společnost.

Společnosti však nejsou jediné, které se při svém „stárnutí“ budou muset vyrovnávat s racionalizací nákladů. Jsou to i sami senioři. Dnes mají podle svého vyjádření domácnosti důchodců velké problémy s pokrytím výdajů na bydlení, léky a zdravotní péči i potravin (*Jaké výdaje...*, 2001). Výzkum *Život ve stáří* (Kuchařová 2002) identifikoval mezi respondenty staršími 60 let zhruba 40 % lidí, kteří mají podle vlastního vyjádření nedostatek peněžních prostředků na pokrytí nákladů na tyto potřeby. Tato skutečnost je v protikladu se situací v západních společnostech, kde současné generace důchodců patří k těm složkám obyvatelstva, které materiální nouzi rozhodně netrpí. Pokud ovšem v českém prostředí vezmeme za základ úvah o chudobě seniorů pouze objektivní indikátory, pak se ukazuje, že hovořit přímo o chudobě českých seniorů není v české společnosti zcela legitimní (Rabušic 1998).

Politikové často v debatách o systému českého sociálního zabezpečení uvádějí argument, že při tvorbě strategií nelze odhlédnout od názorů a postojů veřejnosti. Legitimita systému musí podle nich být odvozována od podpory, jakou mu poskytují sami občané. Ti přitom mají tendenci, přinejmenším proklamativně, vyžadovat od státu velkou zainteresovanost na zabezpečení sociálních podmínek. Jak ukazují výsledky našeho výzkumu, který jsme provedli v roce 2001 a který zde uvádíme pod názvem *PPA II* (informaci k tomu níže), velmi silná odpovědnost státu je očekávána v oblasti zajištění adekvátní zdravotní péče (79 %), hned na druhém místě pak je péče o staré lidi (viz tab. 1.1).

³ Zdroj: www.cssz.cz a www.vupsv.cz

Tabulka 1.1 Míra odpovědnost státu v péči o staré lidi (v %)

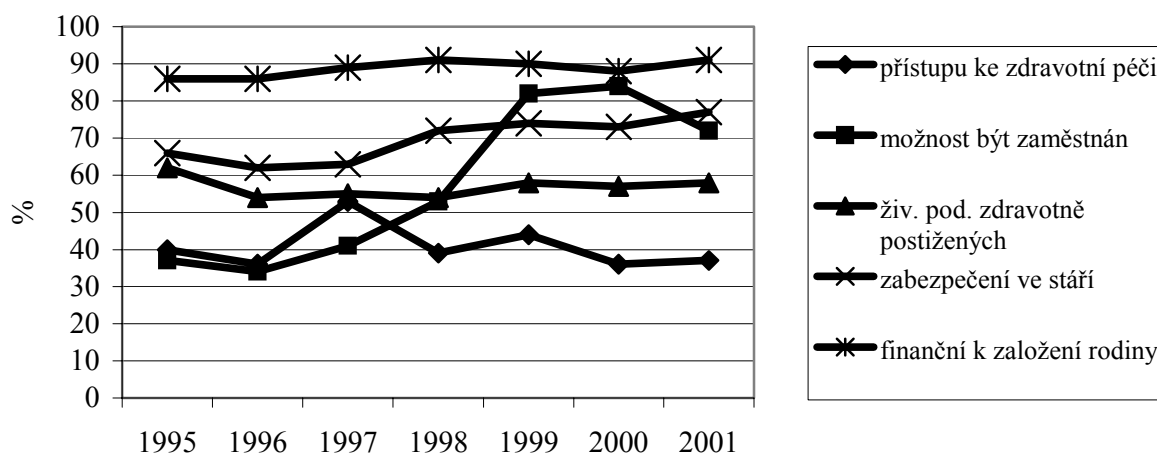
míra odpovědnosti státu	%
plná odpovědnost	28
významná odpovědnost	42
má odpovědnost	23
malá odpovědnost	6
žádná odpovědnost	1

Zdroj: PPA II - ČR (N = 1073)

Tabulka asociuje poměrně silnou paternalistickou tendenci české populace v péči o starší osoby. Názor, že by stát měl nést jen malou odpovědnost v této oblasti, je v české společnosti zcela marginální.⁴ Naše výsledky potvrzují závěry dříve provedených šetření [viz např. Novotný 1998; Srnec 2002]. Častou interpretací tohoto trendu je „dědičnost“ stereotypu z minulého režimu (v zahraniční literatuře tematizovaná jako *path dependency*), který své populaci sugeroval myšlenku, že stát je hlavní garant sociálních jistot, pečovatelem od kolébky až do hrobu.

Centrum pro výzkum veřejného mínění se od roku 1995 pravidelně věnuje hodnocení některých prvků vládní sociální politiky českou veřejností. Následující graf shrnuje nejzajímavější položky pro kontext našeho sdělení.

Graf 1.4 Záporné hodnocení sociální politiky v letech 1995 - 2001

Zdroj: Hodnocení současné sociální politiky CVVM 2001

Graf 1.4 naznačuje, že negativní postoje k zabezpečení ve stáří byly ve zkoumaném období trvale vysoké a dále vykazují mírně stoupající trend. Z dat výzkumu PPA II jsme obdrželi podobné výsledky. Na otázku, zda vláda věnuje v posledních letech péči o staré osoby větší či menší pozornost než dříve (dříve bylo specifikováno před rokem 1998),

⁴ Faktem ale je, že oněch celkových 28 % respondentů, kteří požadují „plnou odpovědnost“ státu v péči o staré lidi, je v třídění podle věku rozloženo nerovnoměrně: zatímco mladí do 29 let požadují plnou odpovědnost státu ve 22 % případů, respondenti ve věku 60 a více let požadují plnou odpovědnost státu ve 39 % případů.

odpovědělo 55 % respondentů, že je stejná a 28 % se domnívalo, že je menší.⁵ Pouze 17 % respondentů vnímalo pozornost vlády vůči seniorům jako větší.

Stárnutí společnosti zřejmě velmi brzy otevře debatu nad legitimitou sociálních zájmů hlavních věkových skupin. Jelikož spoléhání na stát je v ČR v mnoha dimenzích sociální politiky poměrně značné, lze předpokládat, že mladá generace zakládající rodiny očekává od státu ulehčení startů rodinného života - např. prostřednictvím dostupných hypoték ke koupi bytu či rodinného domku nebo vytvořením zaměstnaneckých struktur, které by umožnily skloubit práci rodičů (ne pouze žen, ale i jejich mužů) s výchovou dětí. Střední generace pravděpodobně očekává, že ve společnosti budou vytvořeny struktury, které by jí pomohly ulevit v tzv. sendvičovém efektu - to je souběžné podpoře ještě závislých dětí a péči o stárnoucí rodiče.⁶ Seniorská populace pak od státu očekává, že jí zajistí rozumné důchody, které by nevedly k výraznému propadu v životní úrovni a umožnily realizovat aktivní životní styl. První dvě kategorie by současně rády, aby jejich příjmy nebyly příliš oklešťovány daněmi a příspěvky do systému sociálního a zdravotního zabezpečení.

Základní argumenty zúčastněných stran jsou legitimní. Vždyť přece:

- děti a mladí lidé si zaslouhují plnou podporu společnosti, neboť představují její budoucnost.
- ekonomicky aktivní občané si zaslouhují plnou podporu společnosti, neboť jsou to oni, kteří vytvářejí národní produkt a prosperitu dané společnosti, díky jejich daním je vytvářen sociální blahobyt celé společnosti, tedy i závislých členů - dětí a seniorů.
- senioři si zaslouží plnou podporu společnosti, neboť celý život pracovali pro její blahobyt a nyní mají nárok sbírat plody svého produktivního života.

V tomto kontextu pak někteří autoři hovoří o mezigeneračních bojích o zdroje, jejichž výrazem je diferencovaná podpora jednotlivým opatřením sociálního a zdravotního systému. Do diskusí se dostává význam konceptů mezigenerační solidarity a s ním spojené „přerozdělování“. Jsou chápány jako akt kompromisu, bez jejichž existence by fungování moderní společnosti nebylo možné. Je však tak obtížné „nepřekročit hranici, za kterou se solidarita jako nástroj sblížení a vzájemné pomoci proměňuje v prostředek nekompromisního prosazování dílčích skupinových zájmů na úkor zbytku společnosti“ [Velký..., 1996:1186]?

Ideu obsaženou v této tezi je obvykle možné zaslechnout v diskusích o nutných reformách důchodových systémů a v rozpravách o směřování sociální politiky v péči o starší a staré občany. Plně souhlasíme s Giddensem, že „důchodová problematika však přesahuje otázky typu, kdo by měl platit, do jaké výše a z jakých zdrojů. Hledání odpovědí by mělo probíhat spolu s úvahami, co je stáří a jak celkové společenské změny ovlivňují postavení starých lidí“ (Giddens, 2001:103).

* * *

Usnesením číslo 485 ze dne 15. května 2002 byl vládou České republiky schválen Národní program přípravy na stárnutí na období 2003 - 2007 (*Národní...,2002*). Tento program pokrývá celou širší oblastí života seniorské populace a jeho splnění by mělo zaručit pokud možno bezproblémovou přípravu společnosti na zvyšující se počet seniorů v České

---

⁵ Je zde patrný vliv věku respondenta. Jako menší hodnotilo pozornost vlády v oblasti péči o staré osoby 19 % respondentů ve věku 18-29 let, avšak plných 35 % respondentů starších 60 let.

⁶ Sendvičový efekt vzniká v evropských zemích tím, že rodiče dnes mají děti v pozdějším věku (dětí se rodí mezi jejich 30. a 35. rokem věku). Pokud dítě studuje, je ještě ve dvaceti letech finančně závislé na rodičích. Ti už mají v té době kolem padesáti až pětapadesáti let, takže jejich vlastní rodiče jsou přibližně ve věku 75 let a začínají potřebovat péči.

republice. Program se dotýká všech vrstev společnosti a vyžaduje od mladé generace uznání a ne-diskriminaci svých starších spoluobčanů. Od střední generace pak vyžaduje politickou odpovědnost za politiku stárnutí a odpovědnost za vlastní, osobní přípravu na stárnutí. Konečně u generace nejstarší předpokládá aktivní přístup k vlastnímu životu a zapojení do společenských struktur.

Program se v kontextu stárnoucí populace zabývá jak etickými principy, tak také obecnými doporučeními v oblastech ekonomicko-pracovní aktivity a hmotného zabezpečení, zdravého životního stylu a zdravotní péče, sociálních služeb, společenské aktivity a vzdělávání a v neposlední řadě problematikou bydlení. Tyto oblasti poměrně přesně definují okruhy zájmů v souvislosti s úvahami o nutnosti zajistit - jak je nyní v zemích Evropské unie příkazem dne -, aby se současná společnost stala „společností pro všechny generace“ (*society for all ages*), a tudíž společností, která je přátelská vůči každému věku (*age friendly society*).

V Národním programu přípravy na stárnutí je také vyjádřena nutnost podpory výzkumu v každé z těchto výše definovaných oblastí. V této zprávě představujeme čtenářům hlavní výsledky z výzkumu, který se v jednom ze svých modulů zabýval problematikou stáří a stárnutí v české republice. Tento výzkum je již druhou vlnou rozsáhlého evropského komparativního projektu nazvaného *Population Policy Acceptance II* (proto na něj budeme dále v tomto textu odkazovat jako na výzkum PPA II). Jeho cílem je zkoumat v širokém pohledu možnosti účinků populační a sociální politiky na život jedinců a společnosti. Je koordinován německým Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung ve Wiesbadenu. První vlna výzkumu - za české účasti - proběhla v evropských zemích již v roce 1990. Od roku 2001 probíhá v evropských zemích druhá vlna šetření. Sběr českých dat provedla pro tento projekt na přelomu října a listopadu 2001 agentura SC&C pod vedením L. Rabušice a J. Kocourkové na reprezentativním souboru české dospělé populace, který byl vybrán metodou náhodného výběru (N = 1094) - technické parametry souboru PPA II obsahuje příloha I.⁷ Provedení výzkumu bylo spolufinancováno Grantovou agenturou ČR (projekt 403/01/1099 „Veřejnost, demografické procesy a populační politika - Česká republika 2001“) a Výzkumným ústavem práce a sociálních věcí.

Doufáme, že námi prezentované výsledky přispějí k lepšímu pochopení procesů populačního stárnutí a k lepšímu poznání české stárnoucí společnosti, jakož i k poznání potencionální role, kterou v ní může sehrávat sociální stát a jeho některá opatření.

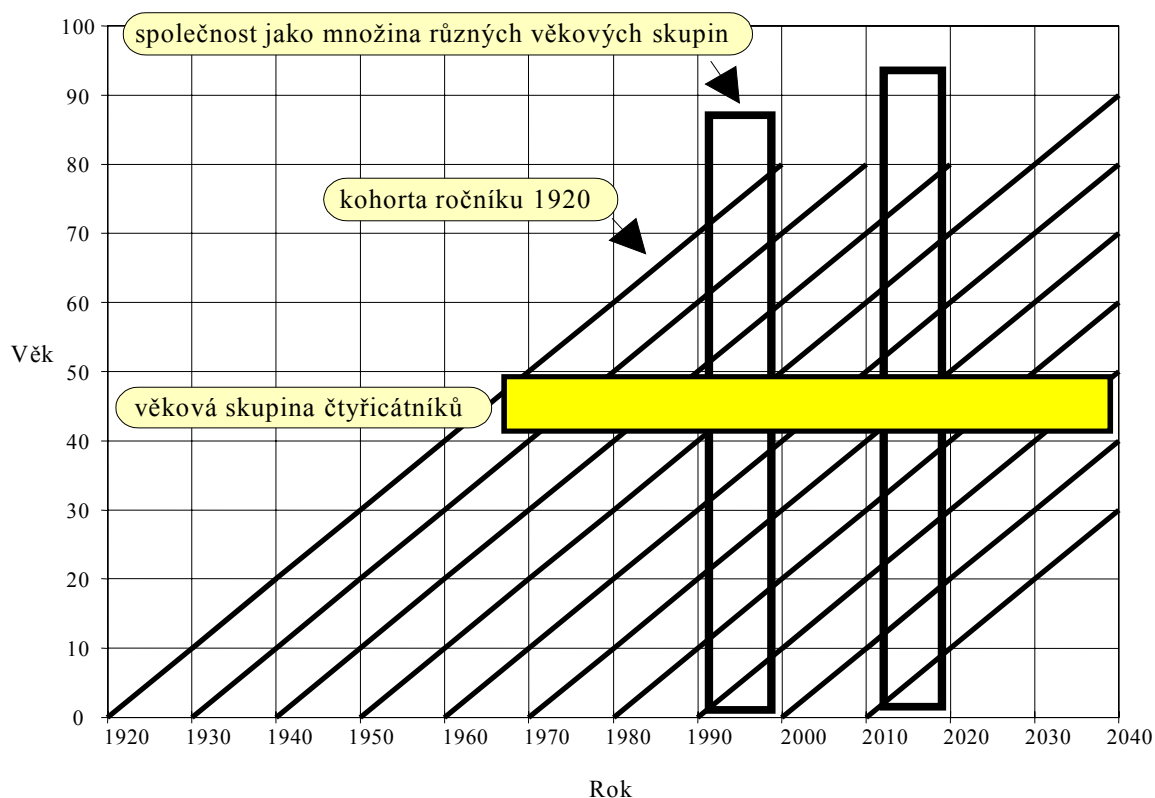
⁷ Data z první a druhé české vlny nejsou bohužel z metodologických důvodů srovnatelná

2. Senioři a jejich svět v názorech veřejnosti

V následujících kapitolách uvádíme některá základní zjištění z analýzy dat modulu stárnutí druhého evropského srovnávacího výzkumu možných účinků populační politiky. Modul se zaměřil na několik širších okruhů otázek. První se zabýval definicí stáří, názory na stárnutí populace a pohledy na starší a staré lidi ve společnosti. Druhý se soustředil na pozici seniorů v primární sociální struktuře a na intenzitu kontaktů se staršími rodiči, příbuznými a přáteli. Třetí okruh otázek se věnoval názorům na aktivní i pasivní formy péče o seniory. Poslední část se pak věnovala problematice důchodového věku, preferované důchodové politice a názorům na systémy zaměstnávání lidí v důchodovém věku.

Ve výkladu nalezených faktů a souvislostí se opíráme o následující východiska: Diskuse o demografickém stárnutí, tedy o nárůstu počtu a podílu seniorů v populaci často automaticky asociují společnost jakoby věkově rozdělenou na my, lidé ne-staří a oni, senioři. Což je samozřejmě asociace nesprávná. V každém časovém okamžiku je totiž každá společnost, jak již dávno poukázal Ryder (1965) nebo později např. Riley (1987), množinou různých kohort a věkových skupin, jak to naznačuje graf 2.1.

G r a f 2.1 Schéma návaznosti věkových kohort a věkové stratifikace společnosti

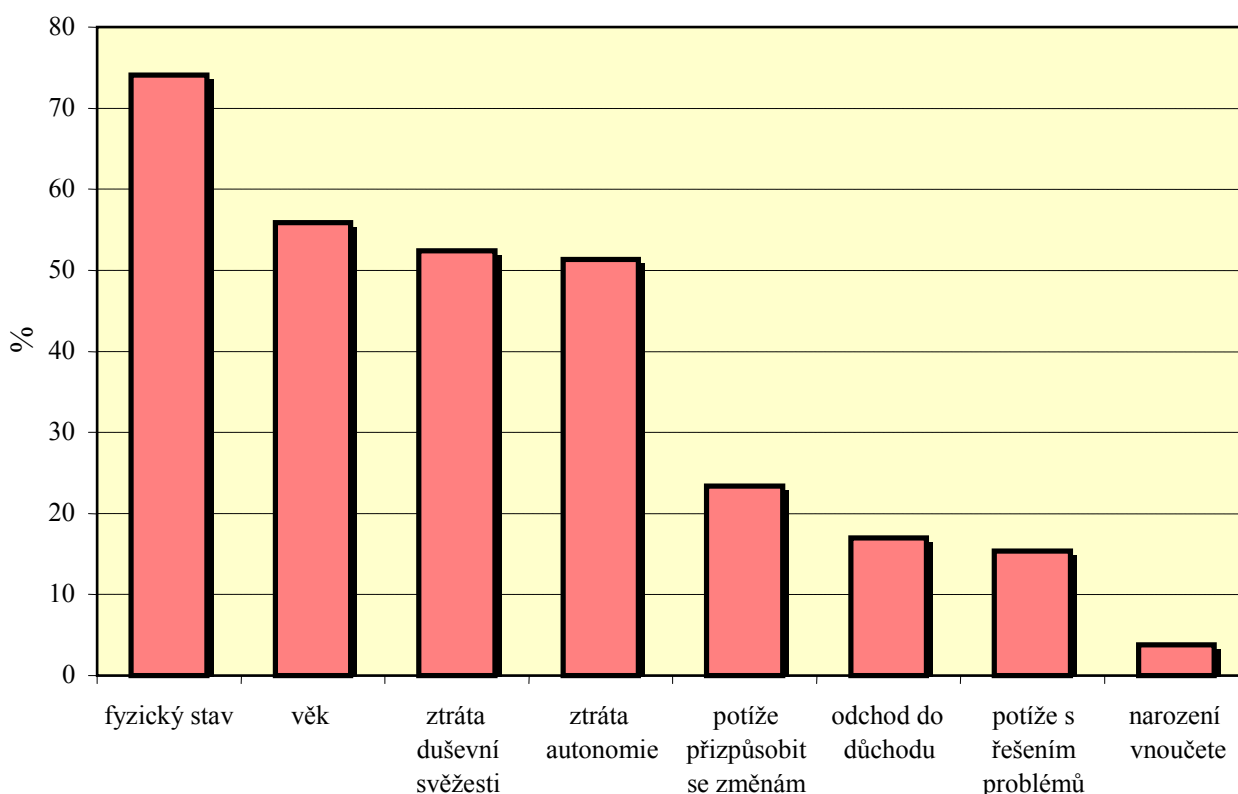
Populace jednotlivých kohort pak vytvářejí věkové skupiny, které tím, že byly socializovány v různých časech a různých ekonomických, politických a sociálních podmínkách, vytvářejí sice stratifikovanou věkovou strukturu, to je věkové vrstvy společnosti, ale tyto vrstvy nejsou od sebe odděleny. Jsou naopak navzájem složitě propleteny sítěmi příbuzenských, přátelských, zájmových a občanských vztahů, jejichž součástí jsou samozřejmě vzájemné interakce. Výsledkem těchto interakcí je vzájemné poznávání, které je

základem mezigeneračního porozumění. Z tohoto důvodu je v mnoha následujících analýzách našim základním třídícím kritériem velmi často právě věková kohorta.

2.1 Definice stáří

Pro naše další úvahy je velmi podstatná otázka, jak vlastně respondenti stáří definují. Na základě jakých charakteristik, z jakých důvodů vnímají nějakého člověka jako starého? Odpovědi na otázku, které tři nejdůležitější faktory vedou k tomu, že vnímáme nějakého člověka jako starého uvádíme na grafu 2.2.

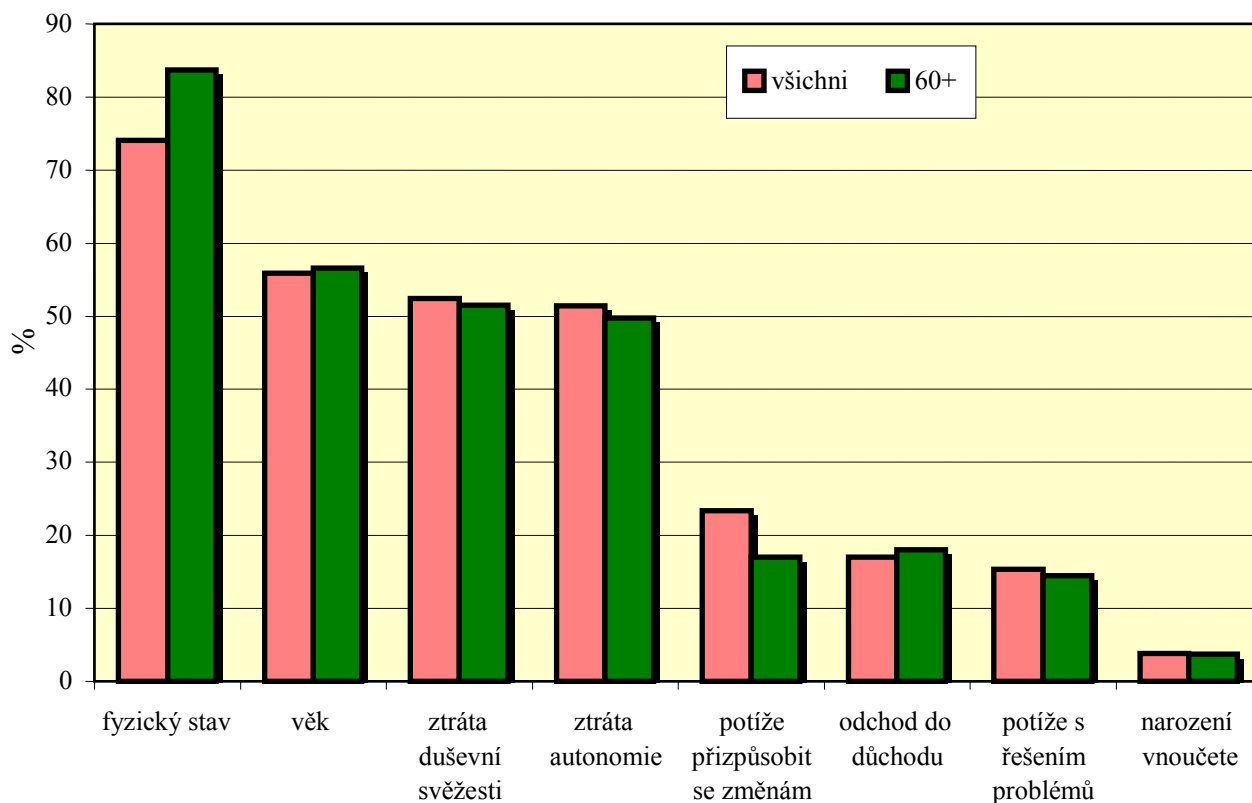
G r a f 2.2 Faktory, které určují, že vnímáme člověka jako starého (součet voleb na 1. - 3. místě)

Z faktorů, které podle názoru českých respondentů hrají roli při vnímání člověka jako starého, byl nejčastěji volen fyzický zdravotní stav, následován věkem, ztrátou duševní svěžesti a ztrátou autonomie. Toto pořadí důvodů poměrně spolehlivě naznačuje: v Česku je starý především ten, kdo jako starý vypadá a kdo není v dobrém zdravotním stavu. Zajímavé je, že odchod do důchodu se objevil jako důvod vnímat člověka jako starého celkově v pouhých 17 % případů. Naznačuje snad tato skutečnost, že odchod do důchodu není ve vědomí české veřejnosti spojován s konceptem „stáří“? Že už i česká populace si uvědomuje, že věk, v němž dochází k odchodům do důchodu, je ještě relativně mladý? Takový vývoj by byl jistě pozitivní, vždyť muži, díky prodlužující se střední délce života, mají podle úmrtnostních tabulek z roku 2001 ve věku 61 let (což je věk nynějšího odchodu do důchodu) před sebou v průměru ještě 16,7 roků života, ženy pak v 58 letech plných 23 roků života - z hlediska aktuálního důchodového věku, který je nyní pro většinu 58 let, to znamená, že české ženy mohou očekávat, že prožijí téměř celé čtvrt století jako důchodkyně.

Rozdíl ve vnímání faktorů stáří ještě vynikne ve skupině respondentů ve věku 60 let a starších (viz graf 2.3). U seniorů je jednoznačně tím nejčastěji voleným faktorem fyzický stav, teprve pak jsou faktory věku, duševní svěžesti a autonomie.

G r a f 2.3 Faktory, které určují, že vnímáme člověka jako starého (součet voleb na 1.-3. místě) v závislosti na věku

Jiný zajímavý pohled získáme, pokud se budeme zabývat těmito faktory stáří z hlediska absolutně nejdůležitější volby, navíc v perspektivě věkových skupin. Výsledky přináší tabulka 2.1.

T a b u l k a 2.1 První nejdůležitější faktor determinující vnímání stáří dle věku (v %, N=1 062)

faktor	18 - 29 let	30 - 49 let	50 -59 let	60 a více let
věk	32	25	22	29
fyzický zdravotní stav	29	32	39	37
ztráta autonomie	16	20	13	17
ztráta duševní svěžesti	17	15	12	11
odchod do důchodu	2	3	2	0,5
potíže s přizpůsobováním změnám	3	4	9	4

Z tabulky 2.1 vidíme, že faktor věku je nejdůležitější pro nejmladší věkovou skupinu. Fyzický zdravotní stav nabývá na důležitosti s narůstajícím věkem. Ztráta autonomie je nejvýraznější obavou pro střední generaci, která se právě nachází ve fázi, kdy ze své autonomie těží nejvíce, a obava z její případné ztráty ovlivňuje percepci vývoje životního cyklu. Jedním z možných způsobů interpretace nabídnutých důvodů je jistá reprezentace

potencionálních obav, které člověk spojuje s obdobím stáří. Volba příslušného faktoru by pak mohla reprezentovat vyjádření těchto obav u jednotlivých skupin a jejich vývoj v průběhu životního cyklu.

2.2 Percepce seniorů ve společnosti

Česká veřejnost nemá jasnou představu o tom, jak velký podíl zaujímá seniorská populace na populaci ČR. Většina obyvatel si totiž myslí, že česká populace je mnohem starší než ve skutečnosti je. Odhad podílu osob ve věku 65 let a starších se nejčastěji pohyboval kolem 30 %, blízko správné odpovědi (to je 14 % osob ve věku 65+ z populace ČR) bylo pouhých 10 % respondentů. Navíc téměř plná čtvrtina respondentů se domnívala, že u nás v současné době žije více než 40 % seniorů ve věku 65 let a starších. Jsou to nepřehlédnutelně nepřesné odhady, které indikují, že Češi mají ve svém vědomí obraz české společnosti jakožto společnosti staré.

Stárnutí společnosti jako makrosociální charakteristika bývá chápáno v různých kontextech různě. Obecně lze říci, že téměř polovina české společnosti (45 %) nahlíží na tento vývoj s jistými obavami. Přes dvacet pět procent respondentů se dokonce vyjádřilo, že očekávaný podstatný nárůst podílu osob starších 65 let během příštích třiceti let je *velmi špatným procesem*. Za *výborný* nebo *dobrý* tento proces stárnutí populace považovalo necelých 5 % respondentů. Tyto postoje dotvrzuje i silná nelibost vyjádřená při hodnocení snižujícího se počtu osob mladších 20 let.

Těmto výsledkům se není možné příliš divit. Jsou odrazem převládajícího mediálního diskurzu, kdy debaty kolem problematiky stárnutí české společnosti jsou vedeny převážně v negativních termínech: stárnutí jakožto „problém“ a „krize“.

Na to, jak respondent hodnotí stárnutí populace, měl výrazný vliv jeho věk. Jako *výborný*, respektive *dobrý* trend jej hodnotily spíše starší kohorty. *Neutrální postoj*, který může mimo jiné vyjadřovat i skutečnost, že pro některé společenské procesy je zvyšující se podíl starších osob pozitivní, zatímco pro jiné nikoliv, zastávají nejčastěji nejmladší skupiny následovány generací nejstarší. Jako *špatný*, nebo dokonce *velmi špatný* tento proces hodnotí především střední generace.

Výrazně častěji hodnotí negativně zvyšování počtu starších a starých osob ve společnosti lidé, kteří nemají přátele ani příbuzné starší než 65 let. Naopak lidé, kteří se staršími lidmi setkávají v rodině, jsou ve svém hodnocení pozitivnější. Potvrzuje se tak význam sociálního učení a odstraňování všech forem věkové segregace pro blahobyt stárnoucích společností a pro mezigenerační porozumění. Tento vztah se zopakoval i u několika výroků hodnotící staré lidi ve společnosti. Ti, kteří hodnotí stárnutí společnosti pozitivněji, také častěji odmítají výroky typu: „*Starí lidé jsou překážkou vývoje*“ nebo „*Starí lidé jsou pro společnost přítěží*“. Naopak výrazně negativněji hodnotí stárnutí populace respondenti, kteří definují stáří jako stav, ve kterém člověk ztrácí autonomii a duševní svěžest a stává se závislým na pomoci od druhých osob. Lidé, kteří vyjádřili spokojenost se stárnutím společnosti, také častěji vyžadují, aby byla zajištěna dostatečná institucionální péče o starší spoluobčany (např. v domovech důchodců) a mají menší tendenci vyžadovat takovou péči od příbuzných.

Abychom zjistili, jaké pohledy na starší lidi ve společnosti převládají (starší osoby zde byly definovány jako lidé ve věku 65 let a starší), předložili jsme respondentům devítipoložkovou baterii výroků dotýkajících se aspektů populačního stárnutí a života seniorů a požádali jsme je, aby k těmto výročkům zaujali postoj. Výsledky přináší tabulka 2.2, v níž jsou tyto postoje tříděny podle tří věkových skupin: mladé věkové kohorty (18-34 let), kohorty středního věku (35-54 let) a kohorty seniorské (55 a více let).

Tabulka 2.2 Postoje respondentů k aspektům stárnutí podle věkových skupin (v %)

výroky	souhlasné odpovědi		
	18-34 let (N=356)	35-54 let (N=413)	55 a starší (N=293)
staří lidé jsou překážkou vývoje	8	5	7
staří lidé jsou pro společnost přítěží	8	5	8
staří lidé už nejsou výkonní a odčerpávají společnosti ekonomické zdroje	17	11	13
staří lidé jsou zárukou udržení tradičních hodnot ve společnosti	61	70	85
staří lidé jsou důležitou citovou oporou	68	76	83
díky bohatým zkušenostem mohou být staří lidé pro společnost stále ještě prospěšní	69	84	93
následující generace by mohly těžit z jejich přítomnosti, vědomostí a zkušeností	74	82	90
společnost by měla brát v úvahu problémy starých lidí	86	91	94
společnost by měla brát v úvahu práva starých lidí	88	89	99

Obecně lze konstatovat, že postoje vůči starším a starým lidem jsou v české společnosti v těchto hlavních věkových skupinách pozitivní. Senioři nejsou považováni českou veřejností ani za překážku vývoje ani za přítěž. Populace uznává, že starším lidem je třeba přiznávat jejich práva, a je si vědoma toho, že problémy seniorů by měly být brány v úvahu. Celkově se setkáváme s velmi tradicionalistickým pohledem na stáří jako na moudré, zkušené, plné porozumění a zaručující tradiční hodnoty. Nicméně tabulka indikuje jisté postojové rozdíly mezi věkovými skupinami, což bylo impulsem pro jemnější explorační analýzu této baterie.

Jednou z nejvíce proklamovaných negativních charakteristik populačního stárnutí je problematizovaný vztah mezi ekonomickou situací státu a stárnutím populace. Pravděpodobně následkem relativně časté a hlučné diskuse o starých lidech jako ekonomické zátěži měli i naši respondenti jistou tendenci tomuto stereotypu podléhat. Výrok, že *staří lidé odčerpávají ekonomické zdroje*, měl totiž mezi ostatními pohledy nejvíce přívrženců a nejméně odpůrců.

Jak je z tabulky 2.2 patrné, u všech položek se intenzita pozitivního hodnocení zvyšuje s věkem respondenta. Vliv ostatních sociodemografických charakteristik na tyto postoje však již není tak jednoznačný. Že starší lidé obecně „nepatří do starého železa“, ale jejich bohaté zkušenosti je možné i potřebné využívat, více potvrzují obyvatelé menších měst a věřící. Častěji svůj odmítavý postoj vyjadřují lidé s nižšími příjmy a obyvatelé velkých měst. Především ženy, vysokoškoláci, obyvatelé vesnic a věřící jsou přesvědčeni, že *by následující generace mohly těžit z přítomnosti, vědomostí a zkušeností starých lidí*.

Jako záruka pro *udržení tradičních hodnot* jsou starší lidé percipováni spíše obyvateli středních a malých měst a praktikujícími věřícími. Obyvatelé velkých měst byli v této dimenzi respondenty, kteří se nejčastěji přikláněli k neutrální variantě odpovědi, ani souhlas ani nesouhlas.

Položky o nutnosti *brát v úvahu práva* a *brát v úvahu problémy* starých lidí se v mnohých analýzách chovaly velmi podobně.⁸ I zde, při hodnocení vlivu sociodemografických charakteristik na míru pozitivního pohledu na stáří, vykazovaly podobné hodnoty. Obě položky jsou pozitivněji hodnoceny ženami, věřícími, obyvateli menších měst, respektive vesnic. Také s rostoucím vzděláním respondenta byla vyjadřovaná potřeba chránit práva starších lidí silnější.

Poslední pozitivně orientovanou položkou je vyjádření, že staří lidé jsou *důležitou citovou oporou*. Častěji s tímto výrokem souhlasí praktikující věřící, i když procentuální

⁸ Korelace těchto dvou výroků, to je *brát v úvahu práva* a *brát v úvahu problémy* je Somers' d = 0,64, sig. 000.

rozdíl oproti ateistům není příliš veliký. Vysokou podporu má tento výrok mezi ženami a nejstarší věkovou kohortou respondentů. Je ovšem zajímavé, že míra souhlasu nejstarších kohort se v tomto případě téměř vyrovná souhlasu u skupiny 30-49letých. Nepochybně je zde opět patrný vliv neformálních mezigeneračních podpůrných vztahů v rámci rodiny, které jsou obvykle nejintenzivnější v období raného dětství a poté opět v období dospělosti.

Negativně byly formulovány tyto výroky: staří lidé jsou *pro společnost přítěží*, jsou *nevýkonní*, *odčerpávají ekonomické zdroje* a jsou *překážkou vývoje*. Výraznější podporu mají tyto výroky mezi muži, lidmi žijícími bez partnera a respondenty-ateisty. Vztah s příjmovými kategoriemi není tolik jednoznačný. Souhlas s těmito výroky (tj. negativní postoj) klesá se zvyšujícím se průměrným příjmem domácnosti - čím menší příjem, tím negativnější postoj. Zároveň však neplatí, že by se zvyšoval pozitivní postoj se zvyšujícím se příjmem. Ten je sice nejintenzivnější u nejvyšší příjmové kategorie, avšak u nižších příjmových kategorií data vykazují tendenci opačnou.

U analýzy baterie devíti výroků se samozřejmě nabízí, aby byly sloučeny do součtového indexu, který umožní komplexnější analýzu tohoto problému. Abychom tak mohli učinit, museli jsme je nejdříve prozkoumat prostřednictvím faktorové analýzy. Ta odhalila následující strukturu:

T a b u l k a 2.3 Faktorová analýza postojů k seniorům, metoda hlavních komponent, rotace varimax

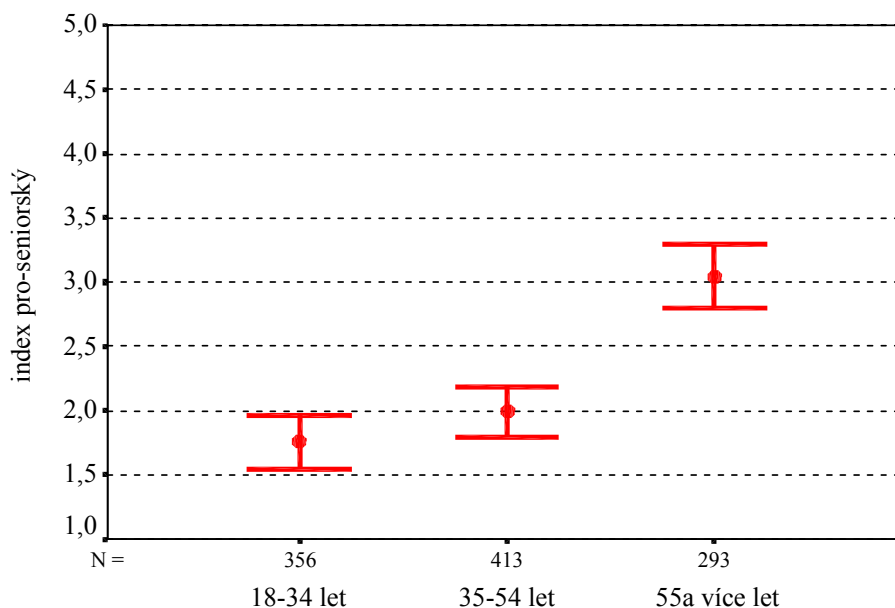
	faktory	
	1	2
A 22 záruka tradičních hodnot	,803	
A 21 prospěšní díky zkušenostem	,793	
A 23 těžit z jejich vědomostí, zkušeností	,780	
A 24 brát v úvahu práva starých lidí	,721	
A 25 brát v úvahu problémy starých lidí	,680	
A 29 důležitá citová opora	,533	
A 28 pro společnost přítěží		,865
A 27 jsou překážkou vývoje		,846
A 26 odčerpávají společnosti ekonomické zdroje		,795

První faktor jsme nazvali faktorem *pro-seniorským*, druhý pak faktorem *seniorská zátěž*. Z položek každého faktoru jsme vytvořili součtový index tím způsobem, že jsme u každého respondenta načtli, kolikrát v odpovědi zvolil variantu zcela souhlasím. Index pro-seniorský nabýval hodnot v rozsahu 0-6 (0 znamená slabý proseniorský postoj, 6 naopak vysoký proseniorský postoj),⁹ index seniorské zátěže hodnot v rozsahu 0-3, kdy 0 zde znamená nízkou úroveň antiseniorského postoje, zatímco 3 naopak jeho vysokou úroveň. Další analýza ovšem ukázala, že s indexem seniorské zátěže nemá smyslu pracovat, neboť de facto jeho rozložení hodnot v souboru nevariuje: plných 96 % respondentů získalo hodnotu 0, což znamená, že ani jedenkrát nezaujali jasně souhlasný postoj k těmto třem položkám. Nicméně tato skutečnost je velmi podstatným zjištěním. Ukazuje totiž na fakt, že v populaci ČR v podstatě neexistují skupiny osob, které by považovaly seniory za jasně negativní prvek v životě společnosti.

Co se týče postojů pro-seniorských, tam jsme již variabilitu zaznamenali. Rozdíl se projevil např. v závislosti na věku, jak ukazuje graf 2.4, kdy postoje seniorské populace jsou výrazně kladnější (a statisticky významně odlišné, jak ukázala jednovýchodná analýza rozptylu) ve srovnání s mladšími věkovými skupinami.

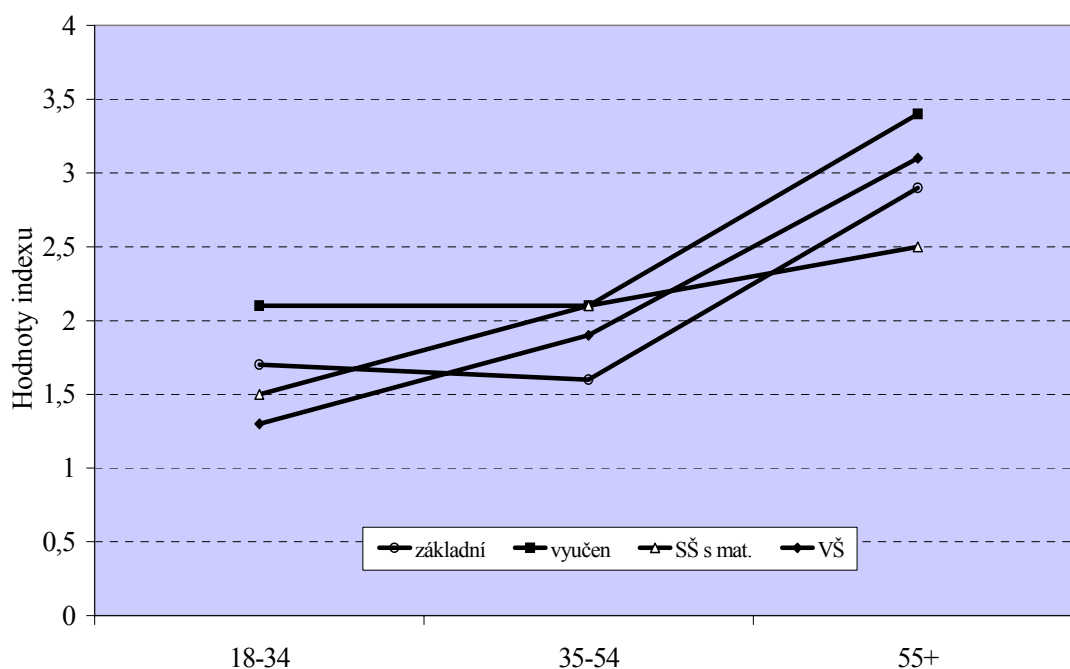
⁹ Kontrola reliability indexu ukázala, že položky lze do indexu slučovat, neboť hodnota Cronbach's alfa= 0,84.

Graf 2.4 Průměrné hodnoty pro-seniorského indexu (a jejich 95% interval spolehlivosti) v závislosti na věku

Rozdíly jsme zaznamenali také, když jsme nechali působit současně věkové a vzdělanostní charakteristiky respondenta (viz graf 2.5). Dvojvýchodná analýza rozptylu ukázala, že jednotlivé průměry se od sebe statisticky významně odlišují (na hladině významnosti alfa = 0,01), což tedy znamená, že jak věk, tak vzdělání ovlivňují pro-seniorské postoje. Nejpozitivněji jsou z hlediska tohoto indexu vůči seniorům naladěni lidé ve věku 55 let a starším, kteří mají výuční list nebo jsou vysokoškolsky vzdělaní.

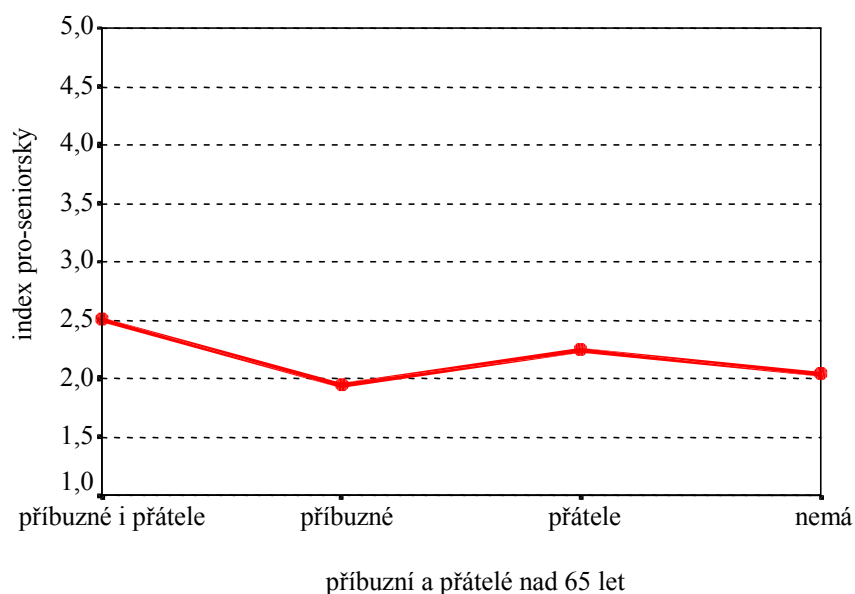
Graf 2.5 Průměrné hodnoty pro-seniorského indexu v závislosti na věku a vzdělání

Původně jsme se domnívali, že svou roli by také mohl sehrávat fakt, zdali respondenti měli mezi seniorskou populací příbuzné nebo přátele. Na datech celého souboru, jak vyplývá z grafu 2.6, se skutečně zdá, že tento předpoklad se naplňuje: nejpozitivněji byli vůči starší populaci naladěni ti, kdo mají mezi seniory jak příbuzné, tak i přátele anebo ti, kdo mají mezi nimi své přátele. Tento výsledek by tedy sváděl k závěru, že samotný fakt interakce se seniorskou populací logicky vede také ke vstřícným postojům. Jenže pak jsme tuto analýzu omezili věkově - a to pouze na respondenty ve věku do 45 let. A získali jsme diametrálně odlišný výsledek (graf 2.6).

Graf 2.6 Průměrné hodnoty pro-seniorského indexu v závislosti na faktu, zda-li má respondent mezi seniory své příbuzné a přátele

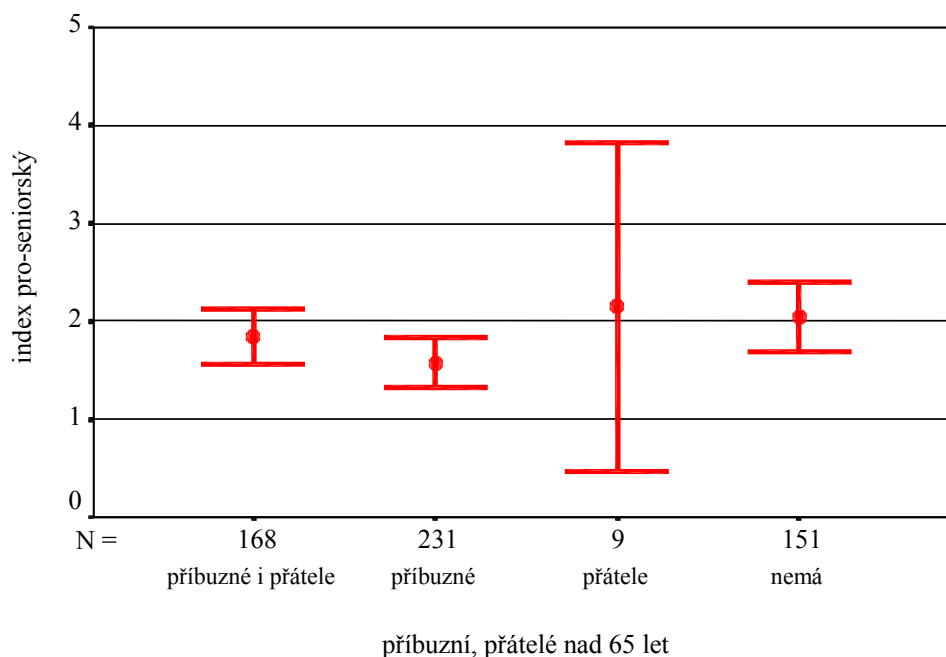
Mezi respondenty mladé a střední generace se v postojích k seniorské populaci jeví nejlépe ti, kdo mezi seniory žádné přátele nemají (viz graf 2.7)¹⁰ - a naopak nejnižšího skóre ti, kdo mají mezi seniory příbuzné. I když rozdíly nejsou meritorně nijak velké (a statisticky jsou nevýznamné), tyto výsledky přinejmenším indikují, že samotný fakt interakce se starší populací nemá vliv na percepci seniorů a jejich roli ve společnosti. To, že by tyto výsledky mohly naznačovat, že samotný fakt interakce se seniorskou populací vede k zápornějším postojům k seniorům, jen potichu šeptáme.

Naše analýza percepce seniorů českou veřejností celkově ukazuje, že u seniorů nedochází k tzv. symbolické exkluzi,¹¹ tedy že nejsou verbálně vylučováni na okraj společnosti a že naopak mají své pevné místo v sociálním prostoru české společnosti.

¹⁰ Nejvyššího průměrného skóre získali sice ti, kdo mají mezi seniory přátele, ale tento výsledek vznikl z pouhých 9 respondentů, takže jej nemůžeme ze statistického hlediska brát příliš vážně.

¹¹ Koncept „symbolická exkluze“ je důležitým pojmem v rámci diskusí o sociální exkluzi. Vyjadřuje marginalizaci a stigmatizaci některých sociálních skupin veřejností (většinovou společností), avšak ne v rovině skutečného a aktivního vylučování, nýbrž vylučování verbálního, to je skrze vyjadřování různé míry odmítání a odporu. Je samozřejmé, že v podstatě jakákoliv skupina, která je pocítována jako „jiná“, se může stát nežádoucí pro ostatní a může být verbálně odmítána. Toto symbolické vylučování se často ale může stát platformou, na níž se formuje i příslušná nesymbolická akce, akce reálného odporu doprovázená příslušnými činy. Historie, jak víme, zná takovýchto příkladů bohužel značné množství.

Graf 2.7 Průměrné hodnoty pro-seniorského indexu v závislosti na faktu, zda-li má respondent mezi seniory své příbuzné a přátele v podsouboru respondentů ve věku do 45 let

2.3 Senioři v primární sociální struktuře

V předchozí kapitole jsme viděli, že senioři v pohledech našich respondentů zaujímají pevné místo v celospolečenské struktuře. Jaké je však jejich místo ve strukturách primárních bylo předmětem dalšího bloku otázek. Znalost těchto faktů může sehrát důležitou roli při hodnocení mezigeneračních vztahů v české společnosti a může nám také pomoci objasnit některá pozdější zjištění ohledně péče o starší generaci.

Při hledání intenzity sociálních vztahů mezi generacemi je pochopitelně důležité vědět, jak jsou jednotlivé generace mezi sebou propojeny. Indikátorem byla otázka, která je uvedena v tabulce 2.4.

Tabulka 2.4 Máte příbuzné (včetně rodičů) a přátele starší 65 let? (sloupcová %, N= 1 062)

	18-34 let	35-54 let	55 a více let
ano, jak příbuzné, tak přátele	24	44	63
ano, jen příbuzné	46	35	11
ano, jen přátele	2	1	10
ne, ani příbuzné, ani přátele	28	19	16

Rozložení této proměnné je přirozeně závislé na věku respondenta.¹² Podstatným zjištěním zde je, že převážná většina respondentů má kontakt se světem seniorů, takže tento svět jim není cizí a vzdálený. Zaznamenaných 16 % respondentů ve věkové skupině 55 let a starší, kteří nemají příbuzné a přátele mezi seniory, ještě nemusí znamenat, že se jedná o osamocené osoby - mohou mít totiž přátelské nebo příbuzenské kontakty s mladší generací.

¹² Cramerovo V = 0,29; sig. = 0,000.

Je jistou zajímavostí, že příbuzné i přátele mají více lidé věřící, s vysokoškolským vzděláním a bydlící v menších sídlech. Pohlaví respondenta nemělo na druh kontaktů se seniory vliv.

Přátelské i rodinné vztahy se seniory jsou z hlediska stárnoucí společnosti velmi důležité pro budování mezigenerační solidarity a odbourávání případných stereotypů (ať už negativních, které by mohly vést i k věkové diskriminaci, nebo i pozitivních). Síť těchto vztahů by tedy měla být co nejhustší a nejkvalitnější. V tomto kontextu je jistě zajímavý podnět od 28 % populace do 35 let a asi 20 % populace ve středním věku, kteří se se staršími a starými lidmi běžně nestýkají, upozorňující na potřebu větší sociální edukace a odstraňování segregáčnických bariér v nejširším slova smyslu.

Deklarované sociální vazby se seniory ještě neznamenají také realizované sociální vztahy - důležité je samozřejmě vědět, jak často dochází k interakcím. Tabulky 2.5a a 2.5b přináší požadované informace. Jsou samozřejmě pouze o těch respondentech, kteří uvedli, že mají mezi seniory příbuzné nebo přátele. Navíc je asi třeba brát tyto informace s jistou rezervou - respondenti mají někdy tendenci své odpovědi „upravovat“ tak, aby se ukázali v dobrém světle.

T a b u l k a 2.5a Vzájemné návštěvy příbuzných starších 65 let podle věkových skupin (sloupcová %, N=764)

frekvence návštěv	18-34 let	35-54 let	55 a více let
jedenkrát týdně a častěji	35	22	28
jedenkrát do měsíce	31	38	30
několikrát do roka	31	36	42
nikdy	3	4	1

Vzájemné návštěvy se seniorskými příbuznými několikrát do roka deklaruje celkově kolem jedné třetiny respondentů, kontakty do měsíce a častěji má 66 % mladých respondentů (do 34 let věku), 60 % respondentů střední generace a 58 % respondentů generace starší 55 let. Bez žádného kontaktu (to je alespoň jedenkrát za rok) s příbuznými jsou pouze mizivé podíly české populace.

T a b u l k a 2.5b Vzájemné návštěvy přátel nad 65 let podle věkových skupin (sloupcová %, N=482)

frekvence návštěv	18-34 let	35-54 let	55 a více let
jedenkrát týdně a častěji	60	37	43
jedenkrát do měsíce	21	36	34
několikrát do roka	18	25	23
nikdy	1	2	1

I tato tabulka ukazuje, že vzájemné přátelské interakce se seniory jsou mezi českými respondenty poměrně časté - ti, kdo deklarovali, že mají takové přátele, s nimi také udržují poměrně časté vzájemné sociální vztahy: minimálně jedenkrát do měsíce to je u 81 % mladé populace, 73 % populace středního věku a 77 % populace staršího věku.

Interakce s *přáteli-seniory* nejčastěji deklarují lidé s nižším vzděláním, s růstem dosaženého vzdělání frekvence návštěv klesá. V případě interakcí se *seniory-příbuznými* vykazují relativně častější kontakty ženy. Týká se to ovšem pouze skutečně nejintenzivnějších kontaktů - každý den nebo několikrát do týdne. Jak slábne frekvence návštěv stírá se i rozdíl mezi pohlavím.

V tomto kontextu se ovšem objevuje důležitá otázka: jak časté mají především lidé středního věku vzájemné interakce se svými starými rodiči? Tento údaj totiž může sloužit jako indikátor péče, kterou dospělé děti prokazují svým rodičům. Současně se navíc musíme ptát: vykazují tyto interakce častěji muži než ženy? Jelikož je zřejmé, že tuto úlohu nemá smysl řešit na celém souboru bez věkového ohraničení, neboť fakt péče o rodiče přichází většinou až kolem 45. roku věku, omezili jsme z tohoto důvodu naši analýzu na podsoubor ve věku 45-59 let. Tabulka 2.6 přináší výsledky.

Tabulka 2.6 Frekvence interakcí dospělých dětí s jejich rodiči-seniory - podsoubor osob ve věku 45-59 let - podle pohlaví (sloupcová %)

frekvence návštěv	muži	ženy	celkem
jedenkrát týdně a častěji	63	65	64
jedenkrát do měsíce	14	12	13
několikrát do roka	17	17	17
nikdy	5	7	6

N = 200

Z tabulky vyplývá, že interakce mezi dospělými dětmi ve věku 45-59 let a jejich starými rodiči je poměrně intenzivní, plných 77 % našich respondentů odpovědělo, že se se svými rodiči vzájemně navštěvují jedenkrát do měsíce a častěji. Z hlediska pohlaví respondentů jsme nenašli žádné rozdíly v odpovědích mužů a žen,¹³ což by naznačovalo skutečnost, že v kontaktech se starými rodiči jsou na tom dnešní muži a ženy z věkové kohorty 45-59 let stejně.

Údaje o frekvenci sociálních kontaktů je nutno také doplnit údaji o kvalitě těchto kontaktů, lépe řečeno o informaci, jak respondenti takové návštěvy hodnotí. Představují tyto návštěvy radost nebo jsou spíše povinností? Co se týče interakcí s rodiči, zůstaňme v naší analýze ještě u podsouboru osob ve věku 45-59 let. Jak ukazuje tabulka 2.7, většina těchto respondentů (43 %) je hodnotí slovem „radost“, pro třetinu jsou někdy radostí, někdy pak povinností.

Tabulka 2.7 Hodnocení vzájemných návštěv s rodiči-seniory - podsoubor osob ve věku 45-59 let

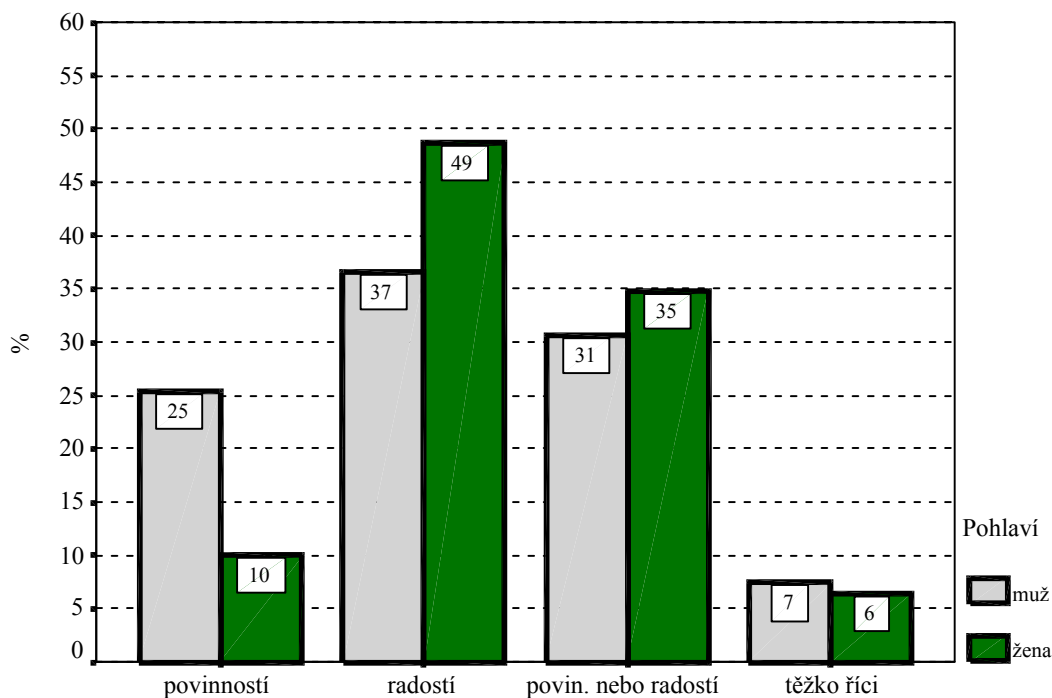
hodnocení návštěv	celkem
návštěvy jsou pro mne povinností	18
návštěvy mně dělají radost	43
návštěvy jsou někdy povinností, někdy mi dělají radost	33
těžko říci	7

N = 194

Jiný pohled se ale naskytne, pokud tyto odpovědi roztřídíme podle pohlaví (viz graf 2.8). Ač pro muže i ženy, jak již víme z tabulky 2.6, vychází frekvence vzájemných kontaktů se svými rodiči stejná, hodnocení těchto návštěv je již odlišné. Pro muže jsou statisticky významně častěji tyto vzájemné návštěvy povinností než pro ženy (poměr odpovědí je 25:10 %), pro ženy jsou naopak častěji radostí než pro muže (49:37 %).

¹³ Zde je třeba upozornit na skutečnost, že při dotazování neodpovídali manželé, ale vždy pouze jeden člen z domácnosti.

Graf 2.8 Odpovědi na otázku Čím jsou pro vás návštěvy s rodiči? podle pohlaví - podsoubor osob ve věku 45-59 let (v % podle pohlaví)

Podíváme-li se nyní na hodnocení kontaktů již ne se starými rodiči, nýbrž se seniorskými příbuznými a budeme srovnávat jednotlivé věkové skupiny, získáme následující výsledky (viz tab. 2.8): žádná věková skupina nehodnotí tato setkání jenom jako povinnost, velmi často jsou radostí, dokonce i u té nejmladší věkové skupiny.

Naše analýza mezigeneračních vztahů tedy ukazuje, že senioři by neměli být v české společnosti skupinou, která stojí na okraji sociálních vazeb - podle dat z našeho výzkumu jsou součástí mezigeneračních sociálních sítí, ať již jako příbuzní či přátelé, přičemž jak frekvence, tak kvalita těchto kontaktů vyznívá celkově velmi příznivě.

T a b u l k a 2.8 Hodnocení vzájemných návštěv s příbuznými staršími 65 let (sloupcová %, N=753)

hodnocení návštěv	18-34	35-54	55+	celkem
návštěvy jsou pro mne povinností	3	4	2	3
návštěvy mně dělají radost	39	41	55	45
návštěvy jsou někdy povinností, někdy mi dělají radost	46	41	33	40
těžko říci	12	13	10	12

Pomoc starším rodičům a péče o ně vždycky byla jedním ze základních stavebních prvků mezigenerační solidarity celé společnosti. V tradiční společnosti to byl také základní a jediný pilíř systému podpory a pomoci starým osobám. V moderní společnosti, která si na zajištění ve staří vytvořila specifické instituce, je tento prvek oslabován. Otázka ovšem je, do jaké míry? Existuje ještě neformální pomoc seniorům proudící od dospělých dětí, příbuzných či přátel? Nakolik fungují primární vztahy ve společnosti, která je zaměřená především na výkon a zisk?

Odpovědi na tyto otázky jsme hledali prostřednictvím dotazu, zdali respondenti pomáhají svým starým rodičům, příbuzným nebo přátelům. Analýzu jsme - z důvodů vyšší vypovídací schopnosti dat - opět omezili na podsoubor respondentů ve věku 45-59 let.

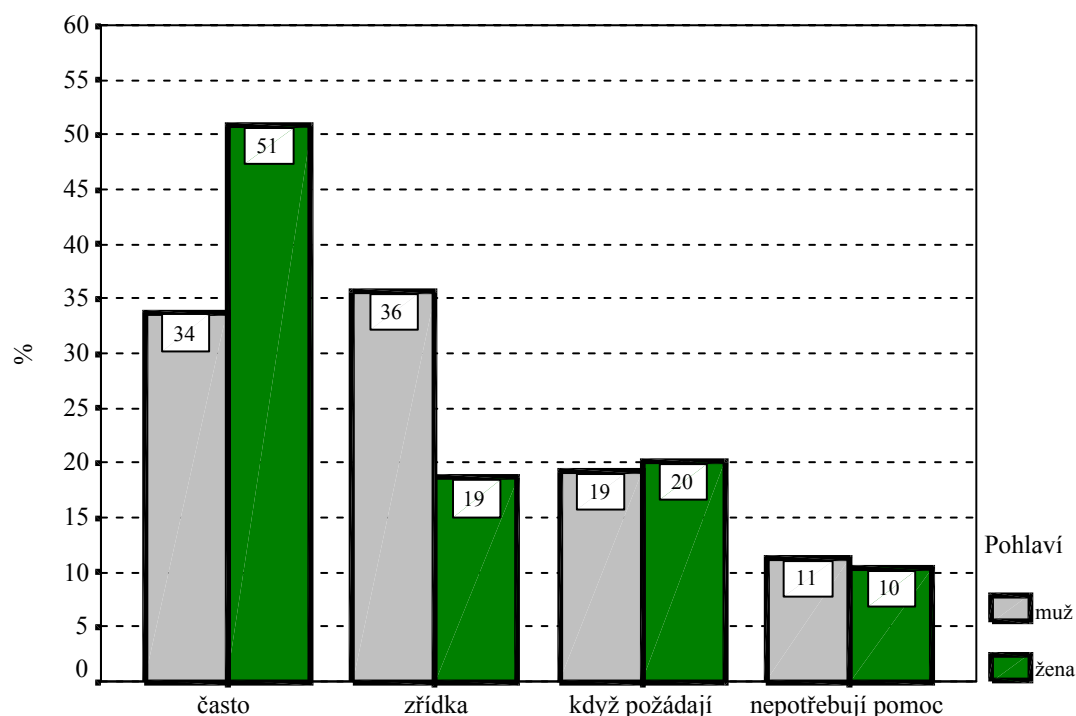
Tabulka 2.9 Odpovědi na otázku *Pomáháte svým rodičům v každodenním životě?* (odpovědi v % z podsouboru osob ve věku 45-59 let, N = 212)

frekvence pomoci	%
ano, často	42
ano, spíše zřídka	27
ano, ale jen když o to požádají	19
ne, nepotřebují mou pomoc	11
ne, jsem příliš vytížen(a)	2

Ukazuje se (viz tab. 2.9), že velká část respondentů pozdního středního věku svým rodičům někdy pomáhá (téměř 70 %), přičemž jako častou tuto pomoc kvalifikovalo 42 % respondentů. Potíž u tohoto výsledku je ovšem v tom, že nevíme, o jaký druh pomoci se jedná - tyto jemné detaily kvantitativní výzkum bohužel zachytit neumí a musíme tedy počkat na nějakou kvalitativní studii, která by strukturu těchto aktivit rozeznala a zaznamenala.¹⁴

Zajímavých u tohoto výsledku je 11 % respondentů, kteří odpověděli, že rodiče jejich pomoc nepotřebují. Je možné tento výsledek interpretovat tím způsobem, že jen malá část českých seniorů-rodičů je natolik soběstačná, že žádnou pomoc svých dospělých dětí nepotřebují? To by nebyla v kontextu stárnoucí české společnosti dobrá zpráva. Nicméně i kdyby tento výsledek skutečně odrážel realitu, není třeba z něj dělat příliš hluboké závěry. Je totiž velmi pravděpodobné, že s postupujícím časem, jak do kategorie seniorů budou vstupovat kohorty dnešních padesátníků a čtyřicátníků, se bude míra nezávislosti seniorské populace zvyšovat.

Graf 2.9 Intenzita pomoci starým rodičům podle pohlaví (odpovědi z podsouboru osob ve věku 45-59 let)

¹⁴ Není možné v této souvislosti zapomenout na fakt, že mezigenerační výpomoc proudí oběma směry, tedy i od starých rodičů k jejich dospělým dětem. Ne nevýznamnou součástí této relace jsou i finanční toky, především ve formě (peněžních) darů jak svým dospělým dětem, tak i vnoučatům.

Intenzita pomoci poskytovaná starým rodičům se odlišuje v závislosti na pohlaví respondenta (viz graf 2.9). Rozdíly v odpovědích u mužů a žen (34:51 %), kteří odpověděli, že pomáhají svým rodičům *často*, jsou statisticky významné, takže je není možné připsat působení náhody.

Frekvence pomoci se také odlišuje podle vzdělání respondentů. Respondenti s vyšším vzděláním v mnohem větším počtu než respondenti se vzděláním nižším odpovídali, že svým starým rodičům pomáhají často (viz tab. 2.10). Rozdíly mezi pohlavími zůstaly i při tomto třídění zachovány.

Tabulka 2.10 Odpovědi na otázku Pomáháte svým rodičům v každodenním životě? podle vzdělání (odpovědi z podsouboru osob ve věku 45-59 let, sloupcová %, N=208)

frekvence pomoci	nižší vzdělání (zákl. + vyučen)	vyšší vzdělání (SŠ + VŠ)
ano, často	34	51
ano, spíše zřídka	32	21
ano, ale jen když o to požádají	20	19
ne, nepotřebují mou pomoc	13	9

Data z našeho výzkumu tedy celkově naznačují, že čeští senioři jsou poměrně pevně napojeni na primární sociální vazby převážná většina našich respondentů uvedla, že má poměrně častý kontakt se světem seniorů. Ukazuje se dále, že existuje poměrně intenzivní interakce mezi dospělými dětmi ve věku 45-59 let a jejich starými rodiči - vždyť plných 77 % respondentů odpovědělo, že se vzájemně navštěvují nejméně jedenkrát do měsíce. Zdá se tedy, že senioři nejsou v české společnosti skupinou, která stojí vně sociálních vazeb. Naopak jsou součástí mezigeneračních sociálních příbuzenských nebo přátelských sítí, přičemž jak frekvence, tak také kvalita těchto vazeb vyznívá velmi pozitivně.

2.4 Péče o seniory

V tomto oddíle se pokusíme otázky spojené s problematikou péče o starší a staré občany v primárních sítích z předchozích odstavců zasadit do širšího kontextu. Srovnáme ji s dalšími možnými formami péče. Respondentům jsme (v různých částech dotazníku) předložili dvě otázky:

- (1) *Mohlo by se stát, že starý člověk bude potřebovat stálou výpomoc v běžném každodenním životě. Nyní Vám předložím seznam osob, které by takovou výpomoc mohly zajišťovat. U každé z nich, prosím, řekněte, zda by pro tuto činnost byla vhodná nebo ne.*
- (2) *Mohlo by se stát, že starší člověk bude potřebovat stálou drobnou zdravotní péči. Nyní Vám budu číst seznam osob, které by takovou výpomoc mohly zajišťovat. U každé z nich, prosím, řekněte, zda by pro tuto činnost byla vhodná nebo ne.*

K nim byl připojen seznam potenciálních pečovatелů a my jsme respondenty požádali o odpověď na otázku, kdo by měl podle jejich názoru příslušný druh péče zajišťovat.¹⁵ Výsledky přináší tabulka 2.11, v níž jsou uvedena data pro podsoubor respondentů ve věku 45 let a starších.

¹⁵ Respondenti hodnotili každou nabídku potenciálního poskytovatele péče prostřednictvím pětistupňové Lickertovy stupnice (od *zcela souhlasím* až po *absolutně nesouhlasím*).

Tabulka 2.11 Preferovaní pečovatelé o starší osoby v případě, že potřebují stálou výpomoc v každodenním životě nebo když potřebují stálou drobnou zdravotnickou péči (podíly souhlasných odpovědí u každého pečovatele v %, N=503)

potencionální pečovatel	pro stálou výpomoc v každodenním životě	pro drobnou zdravotnickou péči
manžel/ka, partner/ka	91	89
děti seniora	84	83
státní instituce	73	77
charitativní organizace	61	69
soukromé osoby nebo soukromé instituce za úplatu	60	62
dobrovolná organizace	58	65
jiní příbuzní	45	48
přátelé nebo sousedi	26	30

Čeští respondenti se zcela jednoznačně přiklánějí k tomu, aby v případě potřeby byla seniorům poskytována péče nejbližšími rodinnými příslušníky - manželem či manželkou nebo dětmi. Dále následovala volba péče pocházející od státních institucí a poté, organizace charitativní, soukromé nebo dobrovolné. Vzdálenější příbuzenstvo spolu s přáteli a sousedy jsou nejméně často volenými potencionálními pečovateli.

Naprostá preference rodinných pečovatelů nepřekvapuje, neboť se lze domnívat, že tento výsledek je jednak vyjádřením přirozené snahy každého jedince obracet se v případě problémů na své nejbližší, jednak je výsledkem pozůstatku prorodinné orientace české společnosti z dob normalizace, kdy, jak ukázal Možný (1991), byla rodinná svépomoc základem a východiskem mnoha typů vztahů.

Ani vysoké procento zastánců *státní instituce* jakožto poskytovatele péče není překvapivým výsledkem. Spoléhání na stát v oblasti sociální pomoci je výraznou tendencí české populace, kterou opakovaně potvrzují nejrůznější české výzkumy na toto téma. Státní instituce jakožto pečovatel byla poněkud častěji volena nejstaršími respondenty, naopak z hlediska pohlaví a vzdělání jsme nenalezli žádné preferenční rozdíly.

U volby *charitativní a dobrovolné organizace* jakožto potenciálních pečovatelů jsme našli korelaci s proměnnou *víra* respondenta. Věřící respondenti mají tendenci častěji souhlasit s myšlenkou, že charitativní organizace mohou být dobrým poskytovatelem obou druhů sledované péče. Zajímavým faktem je také to, že charita má více příznivců ve velkých městech než na vesnicích.

Tabulka 2.12a Názory na formy péče o staré osoby (řádková %, N=1 062)

a) péče orientovaná institucionálně:	souhlas	ani souhlas ani nesouhlas	nesouhlas
o staré lidi by se měla starat především společnost zřizováním příslušných institucí	68	20	12
máte-li malé děti, neměli byste mít zároveň povinnost starat se o své staré rodiče	23	29	47
staří lidé by měli žít v domovech důchodců	13	35	52
není povinností dětí starat se o své staré rodiče	10	18	72

Jelikož oblast péče o seniory je ve stárnoucích společnostech jednou z klíčových témat, zajímali jsme se v našem výzkumu detailněji o její jednotlivé dimenze - respondentům jsme předložili baterii výroků na toto téma a opět jsme je požádali, aby se k nim vyjádřili prostřednictvím souhlasu či nesouhlasu. Výsledky této baterie uvádíme v tabulce 2.12 - zde

jsme v první fázi pracovali již s celým souborem, abychom získali přehled o postojích celé české populace.

Z hlediska stáří a institucí (tab. 2.12a) značná část respondentů souhlasila s tvrzením, že o staré lidi by se měla starat společnost tím, že bude zřizovat příslušné instituce. Je to postoj, který je v souladu již s výše zmíněnou tendencí v české společnosti spojovat péči o seniory se státními strukturami. Na druhé straně ale česká populace je proti tomu, aby senioři žili v domovech důchodců (s tímto výrokiem souhlasilo pouhých 13 % respondentů). Odmítají také výrok, že děti se nemusí starat o své rodiče.

Shrneme-li, pak respondenti ve vztahu k české sociální politice v oblasti služeb pro seniory vzkazují: O své seniory se postaráme, ale stát by měl vytvořit institucionální podmínky, aby - pokud to bude potřeba a my to již nebudeme zvládat - bylo možné péči o seniory převést na jejich bedra.

Z hlediska stáří a rodinné péče vycházejí výsledky poměrně příznivě (viz tab. 2.12b): čeští respondenti jsou velmi odhodlaní - v případě potřeby - vzít své staré rodiče k sobě do bytu či domu. Proto také souhlasí s výrokiem, že o seniory by se měly starat děti nebo jejich příbuzní. Domov důchodců chápe většina Čechů jako instanci krajního a nouzového řešení.

T a b u l k a 2.12b Názory na formy péče o staré osoby (řádková %, N=1 062)

b) péče orientovaná do rodiny:	souhlas	ani souhlas ani nesouhlas	nesouhlas
kdyby to některý z nich potřeboval, nabídl bych svým starým rodičům, aby žili se mnou	80	15	6
o staré lidi by se měly starat děti	71	23	7
je povinností příbuzných postarat se o stárnoucí členy rodiny	68	23	9
staří lidé by měli žít v domovech důchodců jen tehdy, pokud nemají žádného příbuzného, který by se o ně postaral	62	23	14
chtěl(a) bych, aby mí staří rodiče žili se mnou	51	30	19

Celkově je z obou částí tabulky 2.12 patrná jistá tendence spíše nesouhlasit s výroky zastávající se institucionalizované péče a přiklánět se k neformální pomoci. O něco výraznější (ale ne příliš) je tato tendence u žen. Společenskou, respektive *institucionální péči od státu* nejvíce očekávají muži a ateisté. Souhlas s takovým výrokiem roste s velikostí obce, ve které respondent žije. Naopak výrok, že by se *o staré lidi měli starat děti*, podporují spíše ženy,¹⁶ praktikující věřící a lidé na vesnicích.

V celkovém pohledu je tedy možné opět konstatovat fakt, který jsme již jednou v naší studii formulovali. Čeští senioři se nemusejí obávat, že by byli ponecháni napospas svým trápením a problémům - jejich rodina je připravena, když ta situace nastane, být nablízku a pomoci -, nemusejí se tedy obávat odloučení, samoty a sociální exkluze.

Podívejme se nyní, zdali existují rozdíly v těchto postojích v závislosti na některých charakteristikách respondentů. Především nás bude zajímat rozložení odpovědí z hlediska věku, neboť věk bývá často faktorem, který je ve spekulacích o budoucnosti stárnoucí společnosti zmiňován jako kritický moment: v důsledku narůstajících výdajů na sociální zabezpečení se spekuluje o tom, že výsledkem by mohla být jakási „válka generací“.

¹⁶ K podobným výsledkům dospěli i jiní čeští badatelé. Možný a Přidalová (2002) ve svém výzkumu o mezigenerační solidaritě z projektu *Value of Children and Intergenerational Relationship* položili otázku: *Je povinností dětí postarat se o své rodiče, když zestárnou*. Souhlas byl měřen stejně jako v našem dotazování na 5 bodové škále a průměrná hodnota, kterou autoři v podsouboru žen naměřili, byla 4,34. Tedy mezi variantami absolutně souhlasím a souhlasím. V našem výzkumu byla průměrná hodnota u výroku *O staré lidi by se měly starat děti* na 3,97 bodu u celého souboru a v podsouboru žen= 4,06, tedy kolem varianty souhlasím.

Je příjemným zjištěním, že u většiny výroků se žádné velké (a statisticky významné) rozdíly mezi věkovými skupinami neprojevují, s výjimkou tří (viz tab. 2.13)

T a b u l k a 2.13 Názory na soužití se seniory podle věkových skupin - souhlas s výroky (a) a (b), nesouhlas s výrokem (c) (řádková %, N=1 062)

		18-34	35-54	55+
(a) chtěl(a) bych, aby mí staří rodiče žili se mnou	<i>souhlas</i>	43	53	58
(b) staří lidé by měli žít v domovech důchodců jen tehdy, pokud nemají žádného příbuzného, který by se o ně postaral	<i>souhlas</i>	55	61	74
(c) staří lidé by měli žít v domovech důchodců	<i>nesouhlas</i>	44	55	58

Mladí respondenti ve věku 18-34 let si méně než generace starší přejí, aby žili se svými starými rodiči, stejně tak méně zastávají názor, že domov důchodců je pouze pro ty, kdo nemají žádné příbuzné a méně vehementně nesouhlasí s tím, že by senioři měli žít v domovech důchodců. Otázkou zde je, jak tyto výsledky interpretovat. Kdykoliv totiž nalezneme v datech sociálně vědního výzkumu rozdíly v postojích u různých věkových skupin (kohort), měli bychom si vzpomenout na důležitou analytickou poučku, která praví, že k posunu v hodnotách populace může dojít díky účinkům tří procesů: 1. díky tzv. efektům životního cyklu (*life cycle effects*), tj. především jako následek stárnutí individua; 2. díky tzv. efektům obměňování věkových kohort v populaci (*cohort effects*); 3. díky tzv. efektům dobových podmínek života a existence individua (*period effects*).

Pokud by se v našem případě jednalo o účinky životního cyklu, bylo by možno očekávat, že s postupným stárnutím mladé kohorty se její postoj promění a stane se vůči seniorům smířlivější. Pokud by se jednalo o kohortní efekt, byli bychom svědky toho, že se v české populaci zakládá na nový postoj, který v sobě obsahuje jisté prvky odsunu seniorů do domovů důchodců (a mohl by být snad chápan jako jeden z indikátorů počínající generační nesnášenlivosti). Pokud by se jednalo o efekt dobových podmínek, např. o efekt toho, že v mediálním diskurzu je stárnutí společnosti prezentováno především jako sociální a ekonomický problém, bylo by možno očekávat, že se změnou rétoriky médií by se také postoj k seniorům u mladé generace stal smířlivější.

Nicméně, jelikož ve všech ostatních výrocích se postoje generace mladé, střední a seniorské nijak významně neodlišují, můžeme vyslovit závěr, že koncept „války generací“ se v postojích k životu seniorů u nás nenachází. Žádné celkové výraznější rozdíly jsme nenalezli ani z hlediska pohlaví, ani z hlediska vzdělání respondentů.

Konzistentnost názorů našich respondentů jsme ověřovali srovnáváním obecných výroků o péči o seniorech (uvedených v tab. 2.12a a 2.12b) s výroky o vhodných pečovateli a pečovatelských institucích (uvedených v tabulce 2.11). Tvrdí-li respondenti, že *péče o staré je především starost dětí*, pak také v předchozích otázkách častěji považovali manželku a děti za vhodné pečovatele. Zastávají-li respondenti názor, že je *povinností příbuzných* pečovat o staré, pak také v 78 % případů sami chtějí, aby jeho staří rodiče žili s ním a v 73 % je jim to také ochotno v případě potřeby nabídnout. Přesto zůstává padesát procent dotázaných, kteří sice s péčí povinovanou svým příbuzným souhlasí, ale nechtěli by s nimi žít ve společné domácnosti. Dvacet procent dotázaných by však svůj postoj změnilo, pokud by se jejich rodiče ocitli v situaci, kdy budou pomoc potřebovat. V takovém případě jim společné bydlení nabídnou. Tyto vztahy nevypovídají pouze o logické konzistenci odpovědí, ale také o připravenosti našich respondentů péči seniorům skutečně poskytnout. Zdá se tedy, jak

naznačují tyto konzistentní odpovědi, že se nejedná o pouhé proklamace ve smyslu „politické korektnosti“.¹⁷

Místo poskytované péče

Ve většině předešlých otázek byl subjekt i objekt určen poměrně obecně. V této části našeho výzkumu jsme se ovšem dotazovali na osobní představu respondentů o místě, na kterém by rádi přijímali péči z důvodů své nemohoucnosti ve vyšším věku. Otázka zněla: *Zkuste si představit, že zestárnete a už se o sebe nebudete moci postarat doma sám(sama). Kde byste nejraději žil(a)?*

Jak ukazují výsledky (viz tab. 2.14), také v této oblasti se setkáváme se silnou pro-rodinnou orientací. Respondenti preferují možnost být v případě seniorské nemohoucnosti doma - s péčí dětí, příbuzných nebo pečovatelky. Znovu se nám tak zde objevuje již zjištěný požadavek na péči poskytovanou rodinnými příslušníky. Z institucionálních možností je nejvíce preferován penzionát nebo bydlení v malém bytě vyhovujícím potřebám seniora.

Tabulka 2.14 Kde by chtěl respondent, žít v případě vlastní nemohoucnosti (N=1 062)

	%
doma, ale s pravidelnou pomocí dětí a příbuzných	23
doma, ale s pravidelnou pomocí pečovatelky a dětí	18
doma, ale s odbornou výpomocí (s návštěvami pečovatelské služby)	13
v jednom pokoji penzionátu	12
v domě, ve kterém žijí nyní, ale společně s některým z dětí nebo příbuzných	10
v jiném typu (například menším) domu/bytu, který lépe vyhovuje potřebám starého člověka	9
v domově důchodců	7
v domě některého ze svých dětí	5
v domě s příbuzným nebo přítelem	3
jiné (dům s pečovatelskou službou)	1

Muži více než ženy preferují žít v případě potřeby stálé péče *doma s pomocí dětí a příbuzných* a *v domovech důchodců*. Ženy by dvakrát častěji než muži zvolily variantu „*v domě některého z dětí*“ a o něco častěji také *jeden pokoj v penzionátu*. S rostoucím věkem respondentů roste zájem o *bydlení doma s pomocí dětí a příbuzných*, zatímco pravidelnou *pomoc pečovatelky* by ocenila spíše střední generace. Ochotu stěhovat se do *jiného domu či bytu* lze podle výsledků naší analýzy spíše očekávat v názorech mladší generace (více než dvakrát častěji než u generace nejstarší). Praktikující věřící se častěji upínají k formám péče v rodinně, zatímco ateisté by častěji než věřící volili některou z institucionalizovaných forem asistovaného bydlení (domov důchodců, penzionát, pečovatelka). Nejvyšší příjmová skupina (nad 27 000 Kč příjmu domácnosti měsíčně) se oproti ostatním skupinám výrazně častěji rozhoduje pro pobyt *doma s péčí dětí* nebo s *odbornou výpomocí* pečovatelské služby, zatímco se výrazně méně často (až čtyřikrát) rozhoduje pro intenzivní *pomoc pečovatelky*. Tato skupina se také jeví jako nejvíce připravena *změnit velikost svého bytu* - přestěhovat se - v případě, že by se změnil nárok na péči s postupujícím věkem.

V příjmových skupinách se také jasně diferencují zastánci *penzionátů*, kteří se rekrutují spíše za středních příjmových vrstev, oproti *domovům důchodců*, jež se stávají

¹⁷ Tento fakt se také projevil v silné podpoře tvrzení, že by mělo být rodinným příslušníkům umožněno pečovat o potřebné starší členy rodiny. Za důležitou považuje takovou možnost 41 % respondentů - a tato možnost se umístila na druhém místě hned za zdokonalováním zdravotních služeb. K této problematice se ale ještě dostaneme.

častější volbou spíše v nejnižších příjmových skupinách. Preference obou zařízení klesá se zvyšujícím se vzděláním respondenta. Naopak vyšší vzdělání ukazuje na častější volbu některých z forem domácího asistovaného bydlení. Ochota *bydlet v domě některého z dětí* klesá s rostoucí velikostí bydliště. Nejsilnější je tento zájem na vesnicích.

Možnosti státní intervence

Přestože z našich dat vyplývá poměrně silná preference rodinné péče, neznamená to zároveň oslabování nároku na zajištění služeb a péče za strany státu. Jak jsme viděli v předcházejících odstavcích, státní instituce a společenská institucionální péče získaly poměrně vysoké podíly souhlasu mezi možnými formami i pečovateli. Již v úvodu této studie jsme hovořili o péči o seniory jako o vládní, respektive politické otázce a pozastavovali jsme se nad tím, jak velká odpovědnost je v očích respondentů od českého státu v oblasti péče o staré lidi vyžadována. V naší analýze situace seniorů jsme se proto dále zajímali o způsoby možné intervence vlády v otázkách potřeb starších lidí. Následující tabulka (tab. 2.15) shrnuje míru preferencí pro jednotlivá opatření.

Tabulka 2.15 Volba dvou nejdůležitějších opatření, které by vláda v kontextu stárnutí mohla zavést (součet obou výběrů - v %, N=1 062)

opatření	důležité	nedůležité
zdokonalovat zdravotní služby	44	56
zavést taková opatření, která by umožnila rodinným příslušníkům (dočasně) pečovat o staré osoby (např. pečovatelskou dovolenou podobnou rodičovské dovolené)	41	59
umožnit starým lidem pracovat i v důchodovém věku	29	71
zdokonalovat domácí pečovatelskou službu	28	72
zvýšit počet penzionátů, domovů důchodců a dalších zařízení péče o staré lidi	28	72
rozšířit počet míst, kde se staří lidé mohou setkávat	15	85
investovat peníze, aby se odstranily architektonické překážky, které brání v pohybu starých lidí	11	89

Nejdůležitější se pro respondenty jeví (viz tabulku 2.15) opatření vedoucí ke zdokonalování zdravotních služeb - tohoto výsledku bylo dosaženo (a platí to všechny výroky v tabulce) nezávisle na věku respondenta. Domníváme se, že zde máme další důkaz neblahého faktu, s nímž se setkáváme v kontextu stárnoucí společnosti - totiž tendenci vnímat populační stárnutí silně v souvislosti s nemocí a vnímat seniory jako lidi nemocné. Na druhé straně je ale třeba tento výsledek chápat jako důležitý indikátor pocitů české populace v oblasti zdravotnictví - česká veřejnost si zkrátka myslí, že služby, které zdravotnictví poskytuje, nejsou dokonalé a je třeba je zlepšit. Takovýto vzkaz vládě by samozřejmě neměl zůstat oslyšen.

V pořadí důležitosti se na druhém místě umístilo opatření: *umožnit některou z forem pečovatelské dovolené, aby se rodina mohla starat o staré osoby*.¹⁸ Tento výsledek je zcela v souladu s našimi zjištěními z předchozí podkapitoly o významu a preferenci rodinné péče v české společnosti. Češi deklarují relativně velkou vůli starat se o své seniory a je legitimní, že se k tomu dožadují co nejlepších podmínek. Po zdokonalování zdravotních pečovatelských služeb volají častěji ženy než muži, stejně tak ženy častěji volily jako důležitou podporu

¹⁸ Pojem celodenní péče o osobu blízkou česká sociální legislativa sice zná, ale zákon 100/1988 (v.z.p.p.) byl mnohokrát kritizován pro velmi strohé až neúčelné vymezení péče a osoby pečující a pro nízké ohodnocení péče - jak finanční, tak co do společenské prestiže. Celodenní péče není např. postavena na roveň placenému zaměstnání co se týče důchodového a zdravotního pojištění. Dané opatření tak lze spíše chápat jako volání po zjednodušení administrativních podmínek a po zlepšení podmínek pro výkon samotné péče.

opatření, které by umožnilo rodinným příslušníkům alespoň dočasně pečovat o starší a staré osoby.

Na třetím místě se v pořadí důležitosti umístil požadavek *umožnit starým lidem práci i v důchodovém věku*. Problematice práce v důchodovém věku věnujeme samostatnou kapitolu, proto si zde pouze povšimneme jednoho zajímavého faktu. Ze sociálních struktur Evropské unie stále silněji zaznívá v kontextu budoucího demografického vývoje, jenž bude jasně charakteristický populačním stárnutím, hlas, že je třeba stárnutí proměnit na stárnutí aktivní (*active ageing*). V této souvislosti se iniciují snahy po komplexní, holistické politice aktivního stárnutí (*active ageing policy*), která např. obsahuje výzvy, aby v oblasti politiky zaměstnanosti byli lidé motivováni k práci ve vyšším věku, to je aby pracovali déle, než je zákonná hranice pro odchod do důchodu. Nebo se volá po tom, aby se pracovní prostředí přizpůsobovalo starším pracovníkům a zaměstnancům.

V českém prostředí se k politice aktivního stárnutí teprve propracováváme (viz např. Rabušic 2002), nicméně z údajů v tabulce 2.15 lze usuzovat, že koncept práce v důchodovém věku nepatří v české veřejnosti k prioritám.¹⁹ Interpretaci tohoto výsledku prostřednictvím argumentu, že respondenti nechápou problém seniorské práce jako významnou otázku státní politiky, neboť se liberalisticky domnívají, že otázka hledání práce je ryze soukromou záležitostí, nepovažujeme za pravděpodobnou. Z jiných výzkumů totiž víme, že populace má v otázkách politiky zaměstnanosti na vládu velmi silné požadavky na intervenci.

To, že koncept aktivního stárnutí není zatím zabudován do podvědomí české populace, indikuje také nízká podpora aktivizačních prvků v životě seniorů - *rozšířit počet míst, kde se mohou senioři setkávat a odstraňovat architektonické bariéry bránící v pohybu starých lidí*. Asi se shodneme na tom, že nízká preference těchto opatření není způsobena tím, že by v této oblasti bylo vše v pořádku. Spíše je to výrazem skutečnosti, že aktivní prožívání seniorské každodennosti, k němuž přirozeně patří pohyb (jemuž např. nebrání ani komunikační překážky v místní dopravě) v místě bydliště a interpersonální kontakty v místech mající charakter klubu, v němž se setkávají lidé podobných zájmů a zálib, není pevnou součástí představy o životě českých seniorů. Je tedy dalším indikátorem, jak mnoho i osvětové práce nás očekává, než si koncept aktivního stárnutí všichni osvojíme.

2.5 Problematika důchodu a práce

Ve výzkum aspektů života ve stárnoucí společnosti se není možné vyhnout otázkám spojeným s tématem důchodové politiky. Zajímali jsme se proto o názory na možnosti a formy důchodové reformy, o věk odchodu do důchodu, o systém zaměstnávání lidí ve vyšším věku a o kvalitu života po opuštění výdělečné činnosti.

Kdy odcházet do důchodu?

Člověk se stává seniorem velmi často aktem odchodu do důchodu. Věk, v němž se do důchodu odchází, je tedy důležitým sociogenním prvkem, jenž podstatným způsobem ovlivňuje další běh života. Odchodem do důchodu člověk změní svůj pracovní status, změní úroveň svých příjmů, promění časovou strukturu své každodennosti atd., atd. Z individuálního, mikrostrukturálního hlediska je to tedy jeden z milníků života.

Věk odchodu do důchodu je ale podstatným faktorem také z hlediska makrostrukturálního, z hlediska života společnosti. Jak z pohledu mikrostrukturálního, tak z pohledu makrostrukturálního se jedná o natolik důležitý faktor, že v současné době nabyl podobu výrazného politického fenoménu, který je součástí volebních kampaní, odborových stávek a politického vyjednávání. V českém kontextu sílí expertní hlasy, že náš věk odchodu

---

¹⁹ Muži považují toto opatření za poněkud důležitější než ženy. Častěji po něm také volají lidé s VŠ vzděláním, ale současně i lidé s vyučením.

do důchodu bude třeba opět zvýšit, tentokrát na hodnotu 65 let věku a nyní již bez obě pohlaví stejně. Patříme k těm autorům, kteří s tímto názorem plně souhlasí - ostatně jeden z autorů této studie se k této problematice již několikrát publikačně vyjádřil (viz např. Rabušic 1995, 1998, 2002).

Veřejnost obvykle nebývá myšlenke zvýšení věku odchodu do důchodu příliš nakloněna. Z tohoto důvodu jsme se v našem výzkumu neptali na to, jaký by měl být u nás věk odchodu do důchodu, ale respondentům jsme položili dvě následující otázky:

Kdy předpokládáte, že odejdete do důchodu; a

Kdybyste si mohl(a) vybrat, kdy byste rád(a) odešel(odešla) do důchodu?

Výsledky jsou zaznamenány v tabulce 2.16 a jsou tabelovány pouze pro podsoubor nedůchodců, odděleně pro muže a ženy.

T a b u l k a 2.16 Předpokládaný a preferovaný věk odchodu do důchodu mužů a žen podle věkových skupin, vzdělání a čistého měsíčního příjmu domácnosti

pro skupinu respondentů	předpokládaný věk odchodu do důchodu		preferovaný věk odchodu do důchodu		předpokládaný mínus preferovaný věk	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
celý soubor	62,6	59,9	58,7	55,4	3,9	4,5
věk						
18 - 34 let	63,0	60,9	58,2	56,7	4,8	4,2
35 - 54 let	62,5	59,4	58,9	54,5	3,6	4,9
55 + let	62,0	57,5	59,4	57,5	0,6	0,0
vzdělání						
základní	62,7	60,1	59,7	56,3	3,0	3,8
vyučen(a)	62,2	59,8	58,4	54,2	3,8	5,6
středoškolské	62,7	59,8	58,2	55,7	4,5	4,1
vysokoškolské	64,0	59,6	60,2	56,7	3,8	2,9
čistý příjem domácnosti						
do 12 000 Kč	61,9	60,0	57,3	55,0	4,6	5,0
12 001- 20 000 Kč	62,0	59,5	58,0	55,0	2,0	4,5
20 001- 27 000 Kč	62,7	60,1	59,2	55,3	3,5	4,8
více než 27 000 Kč	64,2	59,4	60,0	56,6	4,2	2,8

Nejdříve je třeba poznamenat, že převážná většina respondentů-nedůchodců uvedla vyšší očekávaný věk odchodu do důchodu než věk odchodu do důchodu preferovaný, což je velmi podstatné zjištění. U mužů to bylo 61 %, u žen 68 %. Jen malá část dotazovaných preferovala vyšší věk odchodu do důchodu než ten, který očekávala: u mužů i u žen se shodně jednalo o 6 % respondentů. Zbývá třetina respondentů-mužů (34 %) a čtvrtina respondentek (27 %) uvedla shodný věk odchodu do důchodu očekávaný a preferovaný.

Nyní se podívejme, o jaké hodnoty se konkrétně jednalo. Nejdříve budeme analyzovat údaje o předpokládaném věku odchodu do důchodu. Jak zjišťujeme, všechny zkoumané kategorie respondentů předpokládají, že odejdou do důchodu vcelku v souladu se zákonným ustanovením. Muži většinou předpokládají, že odejdou do důchodu mezi 62. a 63. rokem věku, ženy pak mezi 59. a 60. rokem věku (výjimkou zde jsou ženy ve věkové skupině 55+, které správně očekávají svůj odchod do důchodu mezi 57. a 58. rokem). Výjimky tvoří jednak věková skupina 18-34 let, která - jak muži, tak ženy - předpokládá, že odejde do

důchodu později: muži v 63 letech, ženy v 61 letech.²⁰ Další výjimkou jsou muži s vysokoškolským vzděláním, kteří předpokládají odchod do důchodu v 64 letech a muži v domácnostech s nejvyššími příjmy, kteří si myslí, že odejdou do důchodu v 64,2 letech.

Velmi zajímavé informace přináší data o preferovaném věku odchodu od důchodu. Jak muži, tak ženy by rádi odcházeli od důchodu mnohem dříve, než předpokládají, že odejdou. To samozřejmě není pro uvažovanou (a dodejme že i nezbytnou) změnu v zákonném věkovém nároku na důchod příliš dobrá zpráva. Muži by si v průměru přáli odcházet do důchodu přibližně v padesáti devíti letech, ženy v padesáti pěti a půl letech. Rozdíl tak mezi předpokládaným a preferovaným věkem činí 3,9 let u mužů a plných 4,5 let u žen. Značné rozdíly v tomto ohledu nacházíme u mužů ve věku 18-34 let, kde rozdíl činí 4,8 roků, u žen ve věkové kategorii 35-54 let (4,9 roků), u žen se vzděláním „vyučena“ (5,6 roků), u mužů středoškoláků (4,5 roků) apod. Naopak nejnižší (a minimální) rozdíl mezi věkem předpokládaného odchodu do důchodu a preferovaným věkem odchodu do důchodu byl u nejstarší věkové skupiny. Ukazuje se tak, že čím blíže má člověk k důchodovému věku, tím méně se liší jeho/její názor na věk odchodu do důchodu předpokládaný a preferovaný. V žádné kategorii jsme ovšem nezjistili vyšší hodnotu průměrného preferovaného důchodového věku ve srovnání s důchodovým věkem předpokládaným (pozor, hovoříme zde o průměrných hodnotách, pro jednotlivé případy, jak jsme viděli, tento výrok neplatí).

Ve světle našich zjištění je třeba si položit otázku, co je důvodem, že většina české populace si přeje odcházet do důchodu ve věku, kdy z hlediska věkové kategorizace ještě ani nedosáhla věku seniority? Odpověď na ni nám náš výzkum bohužel nedovolí formulovat, můžeme se pouze dohadovat.²¹ Vypadá to, že představa jednak „sladkého nicnedělání“ v důchodu, ale také představa, že bude např. čas na péči o členy širší rodiny nebo i naděje na nezdaněnou práci v šedé ekonomice (příznějme to), je pro většinu Čechů naprosto fascinující. V těchto představách vstupuje ovšem do hry, domníváme se, psychologický faktor. Ptáme-li se člověka v mladém či středním věku na důchodový věk, jeho odpověď je pravděpodobně ovlivněna jeho momentálním stavem: má spoustu zájmů, je plně vytížen v zaměstnání (často navíc možná dělá práci, která jej nezajímá) a řekne si: *Jo, to by bylo prima, kdybych mohl brzy odejít do důchodu - měl bych najednou spoustu času na své záliby... Co já bych všechno dělal!* V tomto rozpoložení může asi být představa časného důchodu poměrně atraktivní.

Při své odpovědi si ovšem takový respondent asi nedokáže představit, že až se mu nachýlí důchodový věk, může mít už značně odlišné představy o svém životním stylu - tehdy si totiž začne plně uvědomovat, kolik sociálních kontaktů mu svět práce dává a jak mu strukturuje a smysluplně naplňuje každodennost; začne zjišťovat, že mu práce poskytuje mnohem vyšší finanční prostředky, než které mu nabídne jeho penze a naplno se mu vyjeví, jak razantně se promění jeho sociální status - přejde z jedné statusové pozice, „ekonomicky aktivního“, do jiné pozice, pozice „důchodce“. Proto také zjišťujeme, a víme to i z jiných výzkumů, že existuje korelace mezi plánovaným věkem odchodu do důchodu a věkem respondenta: čím vyšší věk respondenta, tím vyšší plánovaný věk odchodu do důchodu.

Život po odchodu do důchodu

V kontextu předchozích úvah je nyní namístě se zaměřit na zjištění, která se dotýkají některých aspektů života v důchodu. Naším respondentům jsme položili otázku, co si myslí,

²⁰ Chceme věřit, že věk odchodu do důchodu v 61 letech, který zde předpokládají mladé respondentky, není vzkazem, že současná generace mladých žen počítá s tím, že budou bezdětné nebo maximálně s jedním dítětem. Existující zákonná úprava nyní totiž stanovuje, že od roku 2007 budou bezdětné ženy odcházet do důchodu v 61 letech, ženy s jedním dítětem pak v 60 letech.

²¹ Je to podle našeho názoru tak důležitý problém, že by stál za samostatný - kvalitativní - výzkum.

že jim bude scházet z pracovního života, až odejdou do důchodu Výsledky jsou uvedeny v tabulkách 2.17 a 2.18.

Tabulka 2.17 Co nejvíce bude scházet mužům a ženám po odchodu z pracovního života do důchodu podle věku (sloupcová %, N=904, ekonomicky aktivní)

	Muži			Ženy		
	18-34	35-54	55+	18-34	35-54	55+
finanční rozdíl mezi platem a penzí	48	59	58	44	56	47
pocit užitečnosti	20	17	24	30	23	28
kontakty s kolegy	22	13	8	17	13	15
že už nebudu vytížen(a) povinnostmi	9	9	9	7	7	8
kontakty se zákazníky či partnery	1	1	1	2	1	2

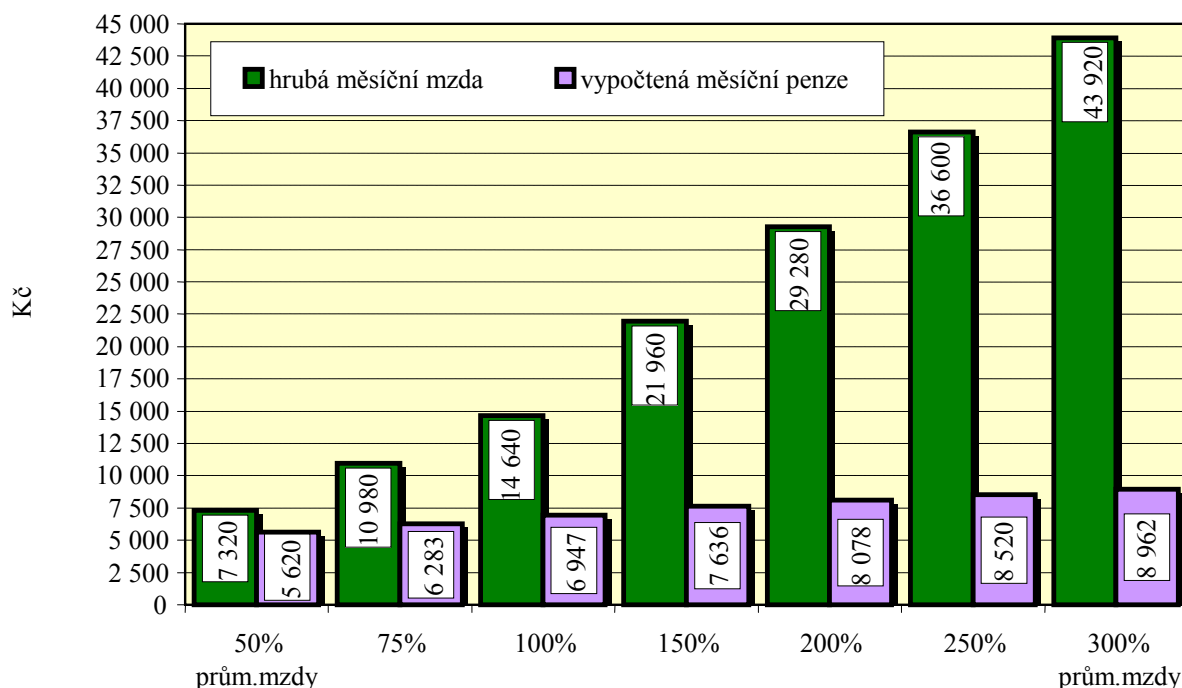
Jak muži, tak ženy si nejvíce uvědomují, že po odchodu do důchodu se jim změní finanční situace, u mužů (zvláště v některých věkových kategoriích) je ovšem tento pocit intenzivnější než u žen. Zdá se tedy, že jsou dobře informováni o jednom z velkých problémů českého penzijního systému, totiž výrazné nivelizace úrovně starobních důchodů a malé provázanosti mezi výší příspěvků do systému a tzv. mírou náhrady (*replacement rate*), tedy podílu, jenž tvoří přiznaný důchod k poslední mzdě. Jen pro připomenutí, míra přerozdělování je u starobních penzí vskutku vysoká, jak ilustruje modelová situace na grafu 2.10.

Z modelového výpočtu je patrné, výše starobního důchodu je jen velmi málo závislá na předchozích výdělcích: např. ti, kdo by odcházeli do důchodu k 1. lednu 2003 a v době rozhodné pro výpočet důchodu by pobírali trojnásobek (tedy 300 %) průměrné mzdy, měli by v posledním roce výdělky na úrovni téměř 44 000 Kč, ale jejich starobní důchod by činil necelých 9 000 Kč. Míra náhrady je v tomto případě 20 % - starobní důchod by tvořil pouhých dvacet procent jejich předchozí mzdy. Podobně nízká míra náhrady je u osob, kteří pobírali dvojnásobek průměrné mzdy (v tomto případě činí náhrada 23 %). Naopak u osob s nízkými příjmy je míra náhrady nesrovnatelně vyšší: u těch, kdo měli výdělek na úrovni poloviny průměrné mzdy, to je 77 % (příjem 7 320 Kč, starobní důchod 5 620) a u těch, kdo měli výdělek na třech čtvrtinách průměrné mzdy, je míra náhrady 57 % (mzda 10 980 Kč v posledním roce, starobní důchod 6 283 Kč).²²

²² Je pravda, že starobní penze je nezdaněným příjmem, takže jeden z recenzentů navrhoval, abychom zde s penzí srovnávali ne hrubý, nýbrž čistý příjem. Má sice pravdu ekonomicky, ale z psychologického hlediska to je jinak. Člověk si totiž spíše pamatuje a uvědomuje výši své hrubé než čisté mzdy, a proto také vnímá úroveň své penze v relaci především k hrubé mzdě.

Graf 2.10 Vztah mezi násobky průměrné hrubé mzdy a příslušným starobním důchodem (odchod do důchodu k 1. 1. 2002)

Ale nazpět k údajům o tom, co bude respondentům chybět po odchodu z pracovního života do důchodu. Chybět jim bude také pocit užitečnosti (více u žen než u mužů) a snad i kontakt s kolegy. Naopak si respondenti nemyslí, že jim bude scházet vytížení povinnostmi nebo kontakt se zákazníky či kolegy nebo obchodními partnery.

Podíváme-li se na stejná data prismatem vzdělání, zjistíme některé podstatné rozdíly (viz tab. 2.18). V mnoha směrech se odlišují především respondenti s vysokoškolským vzděláním. Jak muži, tak ženy s vysokoškolským vzděláním mají nižší obavy z finančního propadu než ostatní vzdělanostní kategorie. Stejně tak bude oběma těmito kategoriím chybět pocit užitečnosti mnohem více než respondentům s nižším vzděláním. A naopak jim budou mnohem méně chybět kontakty s kolegy v práci.

T a b u l k a 2.18 Co nejvíce bude scházet mužům a ženám po odchodu z pracovního života do důchodu podle vzdělání (sloupcová %, N=904, ekonomicky aktivní)

	muži				ženy			
	zákl.	vyuč.	SŠ	VŠ	zákl.	vyuč.	SŠ	VŠ
finanční rozdíl mezi platem a penzí	50	62	54	41	47	56	46	43
pocit užitečnosti	12	19	19	35	30	21	26	36
kontakty s kolegy	24	17	11	9	13	15	17	10
že už nebudu vytížen(a) povinnostmi	14	3	14	11	10	6	8	12
kontakty se zákazníky či partnery	0	0	1	4	1	2	3	0

Z těchto údajů tedy vyplývá, že význam práce je složitě strukturován na základě různých charakteristik respondenta, z čehož také vyplývají různorodé pocity z hlediska ztráty, kterou budou respondenti pociťovat po odchodu do důchodu. Pocit finančního rozdílu mezi platem a penzí je ovšem pocitem určujícím a z hlediska uvažované transformace penzijního

systemu to znamená, že bude třeba veřejnosti opakovaně zdůrazňovat, že na důchod je třeba začít finančně myslet přinejmenším již od středního věku.

Výsledky pro podsoubor respondentů, kteří jsou již v důchodu (u nich jsme se ptali, co jim nejvíce z pracovního života po odchodu do důchodu scházelo), se od ekonomicky aktivních respondentů v některých aspektech liší. Jelikož podsoubor důchodců již nebyl početně příliš velký (71 mužů a 98 žen), musíme prezentaci výsledků omezit pouze na dělení podle pohlaví (viz tab. 2.19) - další třídění by již bylo statisticky nesmyslné.

T a b u l k a 2.19 Co nejvíce mužům a ženám schází po odchodu z pracovního života do důchodu a srovnání s ekonomicky aktivními respondenty (sloupcová %)

	důchodci (N=169)		nedůchodci (N = 904)	
	muži	ženy	muži	ženy
finanční rozdíl mezi platem a penzí	43	52	55	49
pocit užitečnosti	23	19	9	26
kontakty s kolegy	24	21	15	15
že už nebudu vytižen(a) povinnostmi	10	7	9	8
kontakty se zákazníky či partnery	0	1	1	2

Mužům důchodcům mnohem více než nedůchodcům schází pocit užitečnosti (23 % ku 9 %), nižší naopak je jejich pocit finanční ztráty, byť tento prvek je v celém podsouboru důchodců pocíťován u obou pohlaví jako nejdůležitější aspekt odchodu do důchodu. Ženám důchodkyním zase ve srovnání s ženami pracujícími více schází kontakt s kolegy a kolegyněmi, méně jim naopak chybí pocit užitečnosti - toho si totiž jistě užívají při péči o domácnost či vnoučata.

2.6 Sociální politika a stárnoucí společnost - preferovaná opatření

Je samozřejmé, že v kontextu stárnoucí společnosti se postupně vyjeví témata, která budou muset být řešena v rámci široce koncipované *politiky pro stárnoucí společnost*.²³ Jejím výrazem, jenž je na pořadu dne, je nutnost rozpracovat koncept *aktivní politiky stárnutí*.²⁴ Je nepatřičné, že u nás je problematika stáří a seniority zatím mediálně prezentována jen velmi úzce, především jako problematika jak organizovat penzijní systém při předpokládaném nárůstu seniorů.

V našem výzkumu jsme respondentům položili několik otázek, které - byť jen náznakem - mapovaly některé potenciálně možné kroky, jež by mohly být v rámci politiky aktivního stárnutí realizovány: týkaly se jejich názoru na některé aspekty opatření veřejné politiky ve stárnoucí společnosti. Jednou z nich byla i tato:

Mnoho lidí se obává, že v době, kdy půjdou do důchodu, nebude mít stát dostatek prostředků na financování systému důchodového zabezpečení. Vláda má několik možností, jak zajistit, aby byla schopna financovat vyplácení starobních důchodů i v budoucnosti. Pokud byste si musel(a) vybrat, kterému z následujících způsobů byste dal(a) největší přednost?

²³ Na tento fakt upozorňoval jeden z autorů této zprávy již v roce 1995 - viz Rabušic (1995).

²⁴ V roce 1999 vyzvala Evropská komise (European 1999) k pracím na komplexní agendě pod názvem „aktivní stárnutí“. Aktivní stárnutí je podle definice OECD (1998) „kapacita lidí, jak stárnou, vést produktivní život ve společnosti a v ekonomice. To znamená, že jsou schopni činit pružná rozhodnutí o tom, jakým způsobem budou trávit svůj čas v průběhu svého života - v učení se, v práci, ve volném čase a v péči o druhé (OECD, 1998:84). Staří lidé se ovšem v současnosti velmi často setkávají s překážkami, jež jim brání v tom, aby mohli aktivní život vést. Bariérami jsou špatný zdravotní stav, nepružné trhy práce a neadekvátní veřejná politika. Překonat by je měla umožnit právě výzva pro formulaci politiky aktivního stárnutí, neboť, podle Komise, vést aktivní život ve stáří je fundamentálním prvkem plnohodnotné existence (*well-being*).

Varianty odpovědí byly: 1. Zvýšit věk odchodu do důchodu; 2. Zvýšit daně nebo sociální pojištění; 3. Snížit starobní důchody; 4. Přimět děti, aby finančně přispívaly svým starým rodičům; 5. Zrušit možnost předčasného odchodu do důchodu; 6. Zavést závislost výše starobního příspěvku na počtu dětí - čím více dětí, tím vyšší starobní důchod.

Výsledky preferencí jsou uvedeny v tabulce 2.20, která je uspořádána podle toho, zda-li byl respondent v době dotazování již v důchodu nebo v důchodu ještě nebyl. Ukázalo se, že jako nejsilněji preferovaná byla u obou skupin dvě opatření: zrušit možnost předčasného odchodu do důchodu²⁵ a zvýšení sociálního pojištění (důchodci zde o něco častěji než nedůchodci). Tento výsledek je poněkud v rozporu s naším dřívějším zjištěním, že respondenti by ve skutečnosti odcházeli do důchodu dříve, než jak stanovuje zákonný věk odchodu do důchodu (viz tab. 2.16). Je také v rozporu se zjištěním Brátkové, která na základě svého výzkumu referuje, že „téměř tři čtvrtiny občanů se domnívají, že předčasný odchod (do důchodu) by měl být snadno umožněn“ (Brátková, 1998: VI). Fakt, že respondenti poměrně často také souhlasili s možností zvýšit daně nebo příspěvky do sociálního pojištění - což je z hlediska řešení problému penzijního systému prvek sice velmi jednoduchý, ale současně také svým způsobem nebezpečný²⁶ -, by mohl naznačovat, že pokud by se vláda o tento krok pokusila, našla by u části veřejnosti pochopení.

T a b u l k a 2.20 Důležitá opatření pro udržení důchodových systémů (sloupcová %)

opatření	nedůchodci (N=904)	důchodci (N=169)
zrušit možnost předčasného odchodu do důchodu	31	31
zvýšit daně nebo sociální pojištění	26	32
zavést závislost příspěvku na počtu dětí (více vychovaných dětí, vyšší důchod)	21	20
zvýšit věk odchodu do důchodu	12	13
přimět děti finančně přispívat rodičům	7	3
snížit starobní důchody	3	2

Třetím nejčastějším řešením by podle české veřejnosti mělo být opatření, které by navázalo výši důchodu na počet vychovaných dětí. Je to dávná idea Paula Demenyho (1987) (viz rámeček 1), která však nenalezla v odborných kruzích příliš pochopení. Čtvrtým řešením, ale jen s velmi malou podporou veřejnosti, bylo zvýšení zákonného věku nároku na důchod. Tento výsledek je již konzistentní s celkovou dychtivostí Čechů odcházet do důchodu co možná nejdříve - ovšem z hlediska řešení očekávané krize českého penzijního systému, kdy navýšení zákonné hranice pro odchod do důchodu se ukazuje jako jeden z prvořadých kroků, to není příliš dobrá zpráva. Pokud se k němu vláda odhodlá (a nic jiného než tak učinit ji z důvodů permanentně se prodlužující naděje dožití, jež postupně zvyšuje počet let prožitých v důchodu, nezbude), nebude v této zemi příliš populární.

Analýza odpovědí v obou podsouborech odhalila skutečnost, že preference jednotlivých opatření se neliší ani podle pohlaví, ani podle věku či vzdělání.²⁷ Pouze ti, kteří

²⁵ Zde se v odpovědích našich respondentů mohlo projevit znění otázky, kdy se respondent mohl vcítit do role vládního úředníka - z mediálních diskusí pak asi ví, že předčasné odchody do důchodu jsou skutečně poměrně značným problémem (a nejen v Česku).

²⁶ Ekonomové vědí, že míra zdanění obyvatelstva má své hranice. Pokud se překročí, část ekonomických aktivit se přelije do šedé ekonomiky, z níž nejdou žádné daně, takže v konečném součtu může být celkový finanční zisk státu menší než před daňovým navýšením.

²⁷ Spearmanova pořadová korelace těchto demografických charakteristik s jednotlivými opatřeními se pohybovala na úrovni 0,01- 0,09.

by vládě doporučili zvyšování důchodového věku, by sami rádi v průměru odešli do důchodu později než ti, kteří tuto strategii nevybrali. Muži schvalující toto opatření by rádi odešli o 3,3 a ženy o 1,3 roku později než ti, kteří toto opatření odmítají. Zastánci tohoto opatření mají také mnohem menší rozdíl mezi předpokládaným a preferovaným důchodovým věkem.

Organizace práce u osob důchodového věku

V gerontologické literatuře se uvádí, že přechod z ekonomické aktivity do důchodu, mnohdy traumatizující zážitek, je možné lépe zvládnout, pokud je organizován postupně, pokud se nejedná o náhlou změnu, která by porušila jak psychologickou, tak sociální rovnováhu jedince.²⁸ Organizace práce lidí v důchodovém věku je však často komplikována diskriminací na trhu práce, nerovností příležitostí i nedostatkem práce jako takové. Respondentům jsme položili v tomto kontextu následující otázku: *Situace v dnešní společnosti je taková, že ne pro všechny je dost práce. Kterému systému zaměstnávání lidí v důchodovém věku, kteří chtějí pracovat, byste dal(a) přednost? Varianty odpovědí byly: 1. Záleží na nich, zda se rozhodnou pracovat na plný nebo částečný pracovní úvazek; 2. Měli by mít pouze příležitostné a dočasné zaměstnání; 3. Měli by být zaměstnáni pouze na částečný pracovní úvazek.* Tato otázka určitým způsobem indikuje, do jaké míry si veřejnost myslí, že je třeba seniory od práce oddělovat - je tedy jistým indikátorem postoje k aktivnímu stárnutí.²⁹

---

²⁸ Podle naší legislativy mohou osoby v důchodovém věku: 1. Pokračovat dále v ekonomické aktivitě, aniž by pobírali důchod (tzv. „práce na procenta“) - v tom případě se jim důchod za každých 90 dní práce navýší o 1,5 % výpočtového základu; 2. Pobírat důchod a současně být ekonomicky aktivní: v tom případě mají v průběhu prvních dvou let po získání nároku na důchod omezenou možnost výdělku na dvojnásobek životního minima pro jednotlivce (v lednu 2002 to bylo 8 200 Kč měsíčně). Pokud ve svém zaměstnání vydělají částku vyšší, je jim výplata důchodu zastavena. Po uplynutí dvou let již k žádnému omezení výdělku nedochází. Jak ukázala Klimentová (2002), část seniorů-důchodců těchto možností skutečně využívá: V období ihned po dosažení důchodového věku (to je ve věku 60-64 let u mužů a 55-59 let u žen) se snížil podíl zaměstnaných na celkovém počtu osob v příslušné věkové skupině oproti předdůchodovému věku (55-59 let u mužů a 50-54 let u žen) ze 72 % na 23 % u mužů a ze 76 % na 31 % u žen. K výraznému snížení ekonomické aktivity pak dochází v dalším období, ve věku 65-69 let u mužů a 60-64 let u žen, a to na přibližně 7 % u mužů a 11 % u žen. V roce 2001 asi 26 % mužů a 37 % žen z celkového počtu starobních důchodů přiznávaných k věkové hranici pracovala tzv. „na procenta“.

²⁹ Úvodní část otázky o tom, že v dnešní společnosti není dost práce pro všechny, měla respondenty upozornit na okolnost, kterou v diskusích zdůrazňují někteří zastánci nezvyšování důchodového věku, totiž že v situaci, kdy není dost práce pro všechny, znamená „udržovat“ seniory v zaměstnání namísto odchodu do důchodu navyšování nezaměstnanosti. Jak ukazuje realita, je tento argument lichý - nezaměstnaností trpí především mladí lidé, jimž senioři se svým typem pracovních míst rozhodně nekonkurují.

Demeny (1987) vyšel z faktu, že v tradičních společnostech byly rodiny motivovány k vyšším počtům dětí ze dvou důvodů: jednak proto, že děti byly pro rodinu ekonomickým přínosem, jednak proto, že poskytovaly záruku pro zabezpečení stáří. Modernizace nejen zvýšila náklady na děti, ale vytvořením finančních institucí zajišťujících stáří celkově snížila motivaci k rodičovství. Zavedení národních pojišťovacích systémů pro důchodce, které učinily podporu v důchodovém věku kolektivní odpovědností, pak podle Demenyho minimalizovalo vědomí souvislosti mezi ekonomickým statutem důchodce a jeho fertilitním chováním v dřívějších fázích jeho životní dráhy. Navíc potřeba důchodců spoléhat se kromě důchodových dávek ještě i na prostředky akumulované během ekonomické aktivity de facto obrátilo vědomí souvislosti mezi počtem zplozených dětí a ekonomickým stavem v důchodu, neboť akumulovat dostatečné finanční prostředky pro stáří je mnohem obtížnější s vyššími počty dětí než s dvěma či jedním. Demeny z tohoto poznatku vyvodil závěr, že jedním ze způsobů, jak řešit problematiku financování důchodových systémů je hledání takové institucionální inovace, která by znovu ustavila materiální vztah mezi fertilitním chováním a jistotou v důchodovém věku. Takovéto spojení mezi plozením dětí a stavem v důchodu by bylo ovšem - podle Demenyho - možné jen tehdy, pokud by finanční podpora, kterou děti poskytují svým starým rodičům, neovlivnila negativně materiální situaci těchto dětí a pokud by současně u starých rodičů tato podpora nevzbuzovala dojem, že ji děti mají jako povinnost.

Demeny si je vědom skutečnosti, že současné systémy důchodového zabezpečení, jež jsou založeny na průběžném financování a redistribuci příjmů od ekonomicky aktivních k ekonomicky postaktivním, mohou fungovat pouze tehdy, když početní poměr mezi velikostí generace ekonomicky aktivní a ekonomicky postaktivní je v určitém „normálním“ rámci. Pokud porodnost poklesne pod hranici demografické reprodukce, tento poměr se vymkne normálu a zatíží příslušnou ekonomiku natolik, že je v takovém systému obtížné podporu starým občanům poskytovat. Je tedy zřejmé, říká Demeny, že ti senioři, kteří zplodili a vychovali děti a přispěli tak k existenci další populace v ekonomicky aktivním věku, také vytvořili pozitivní ekonomickou externalitu, z níž ovšem v situaci celkově nízké úrovně porodnosti nemohou v daném systému sociálního zabezpečení těžit. Demenym navrhovaná změna má za cíl odstranit tuto vadu tím, že by se určitá část příspěvků na sociální zabezpečení placená individuálním pracovníkem poskytovala přímo jeho rodičům. Tento transfer by neovlivnil výši povinně placených příspěvků, ale pouze jejich alokaci. Forma tohoto systému by také zaručila, že by rodiče neměli pocit přítěže pro své děti. Po jejich smrti by se odvody z příjmu dětí neměnily a byly by přerozděleny jinam.

Pozitivní vliv tohoto systému na úroveň fertility by pak byl podle Demenyho závislý na výši příspěvku přímo převáděného od dětí na jejich žijící rodiče. Vysoká efektivita systému by podle Demenyho byla zaručena štědrými dávkami, které by musely: (a) podstatně odlišit důchodce s dětmi (měli by vyšší důchody) od důchodců bez dětí a (b) odlišit výši příspěvku rodičům v důchodu v závislosti na počtu jimi vychovaných dětí do produktivního věku (čím víc dětí, tím větší důchod).

Demenyho návrh, jenž by se dal parafrázovat ve rčení *“kolik dětí zplodíš, tak se v důchodu budeš mít”*, zní přinejmenším zajímavě. Celkově ale vyvolává mnoho otázek: Může tento systém fungovat tak, aby přispěl k odvrácení následků stárnutí populace? Je v moderní společnosti vůbec možné obnovit vědomí souvislosti mezi porodností a životní úrovní v důchodovém věku? Dokázala by dnešní mladá generace při úvahách o velikosti své rodiny, o počtu dětí mít na mysli svou budoucnost vzdálenou v časovém horizontu čtyřiceti let? Není dnešní silný důraz na individuální autonomii, který vede k nízkým počtům dětí, v rozporu s návrhem systému, který by nás za to v našem důchodovém věku penalizoval nižšími důchodovými dávkami?

Investice do dětí a do jejich počtu by se podle Demenyho měla stát základem pozdějšího relativního blahobytu. Jak by se ale řešila situace nechtěně bezdětných párů? Asi by musely mít výjimku. Která autorita by pak ale rozhodla, že celoživotní bezdětnost konkrétních párů byla dobrovolná či nedobrovolná? Tento systém by navíc musel doprovázet i nový systém daní, neboť náklady na výchovu dětí, jak známo, sdílejí všichni členové společnosti, ať bezdětní či s větším či menším počtem dětí: podílejí se nejen prostřednictvím financování nákladů na školství a dalších sociálních služeb, ale také např. finančními náklady vynaloženými na následky vyplývající z kriminality mládeže, či, jak poznamenává Day (1988), emotivními náklady, které jsou „cenou“ za rušení naší privátnosti cizími dětmi, jež nás v každodenním životě obklopují, nebo cenou za okupování společného prostoru. Demenyho návrh také málo bere v úvahu ten fakt, že děti v zemích s nízkou porodností své rodiče často ve stáří nejrůznějšími způsoby stejně podporují, aniž by k tomu potřebovaly speciální populační zákony.

Opět bohužel zjišťujeme, jak napovídá tabulka 2.21, že aktivní stárnutí zatím není ve vědomí české veřejnosti nijak zakotveno, neboť plných 56 % důchodců a 60 % nedůchodců je přesvědčeno, že lidé v důchodovém věku, kteří si přejí pracovat, by měli mít právo pouze na příležitostné zaměstnání nebo by měli pracovat na částečný úvazek. Tyto odpovědi jsou konzistentní s názory, které jsme prezentovali v tabulce 2.15, kdy jen nevelká část české populace volala po možnosti, aby staří lidé mohli pracovat i v důchodovém věku.

Tabulka 2.21 Názory na způsob organizace práce u osob v důchodovém věku (sloupcová %)

	nedůchodci (N=904)	důchodci (N=169)
záleží na nich, zda se rozhodnou pracovat na plný nebo částečný pracovní úvazek	40	43
měli by mít pouze příležitostné a dočasné zaměstnání	39	44
měli by být zaměstnání pouze na částečný pracovní úvazek	22	12

Liberální postoj k této otázce, tedy takový, že záleží na rozhodnutí seniora, jaký druh pracovního úvazku si zvolí, zaujímali spíše muži než ženy a také lidé s vysokoškolským vzděláním.

V debatách o reformě penzijních systémů se zcela vážně uvažuje o tom, že důchodový věk by vlastně nemusel být zákonně regulován a je diskutován koncept tzv. pružného odchodu do důchodu. Proto jsme kromě otázky, jaký druh pracovních úvazků by lidé v důchodovém věku měli mít, položili také dotaz na to, jakou mají respondenti představu o možném způsobu postupného opouštění pracovního procesu v případě pružného odchodu do důchodu. Výsledky shrnuje tabulka 2.22.

Tabulka 2.22 Formy zaměstnání během postupného odchodu do důchodu (v%)

	nedůchodci	důchodci
přivydělávat si příležitostnou a dočasnou práci	22	18
pokračovat ve stejné práci na částečný pracovní úvazek	19	28
pokračovat ve stejné práci na plný pracovní úvazek	19	21
zaškolovat nové či méně zkušené zaměstnance	18	17
vést mladé začínající odborníky (za finanční odměnu)	8	5
vykonávat jinou práci na částečný pracovní úvazek	8	5
věnovat se neplacené sociální práci (dobrovolně, bez nároku na odměnu)	4	1
vykonávat jinou práci na plný pracovní úvazek	3	5

Jak je z tabulky zřejmé, ani jedna z variant nezískala u respondentů výraznou většinovou podporu. Důchodci nejvíce preferovali ten nejpřirozenější způsob pružného odchodu do důchodu - to je pokračovat ve své práci, ale na částečný pracovní úvazek. Současně ale také byli často pro to, aby mohli pokračovat ve své práci na plný úvazek. Proti myslí jim nebyla ani práce příležitostná nebo - a to je určité novum - práce, jejíž náplní by bylo zaškolovat nové či méně zkušené zaměstnance. U respondentů-nedůchodců zvítězila příležitostná práce následovaná prací na plný nebo částečný úvazek a zaškolením. Obě skupiny se jen v malé míře přiklonily k možnosti začít před důchodem vykonávat jinou práci nebo k vedení mladých začínajících odborníků. Stejně tak jen malou podporu získala představa, která je někdy v diskusích o stárnoucí společnosti zdůrazňována - totiž že senioři, kteří jsou zdraví a schopní, by se mohli v rámci náplně svého důchodového času dobrovolně a bez nároku na odměnu věnovat jako pečovatelé těm seniorům, kteří potřebují pečovatelskou

pomoc. Tento typ altruismu je u seniorů pravděpodobně možný pouze za předpokladu, že jsou dostatečně finančně saturováni - nejenom objektivně, ale především subjektivně. Což je předpoklad, jenž v české společnosti ještě nějakou chvíli asi nebude naplněn.

Tyto postoje jsou v podstatě stejné u mužů a žen. Některé odchylky jsme našli u respondentů v závislosti na jejich vzdělání: s vyšším vzděláním také rostla chuť pokračovat v době odchodu do důchodu v práci na plný úvazek (tento názor zastávalo 8 % respondentů se základním vzděláním, 19 % respondentů se vzděláním vyučen, 22 % respondentů se SŠ vzděláním a 27 % respondentů se vzděláním vysokoškolským). Příležitostnou a dočasnou práci by nejvíce volili lidé s nižším vzděláním (28 % vyučených a 23 % se základním vzděláním), pro lidi se vzděláním vysokoškolským to je naopak v podstatě nepřijatelný způsob přechodu do důchodu (atraktivní by byl pouze pro 8 % respondentů).

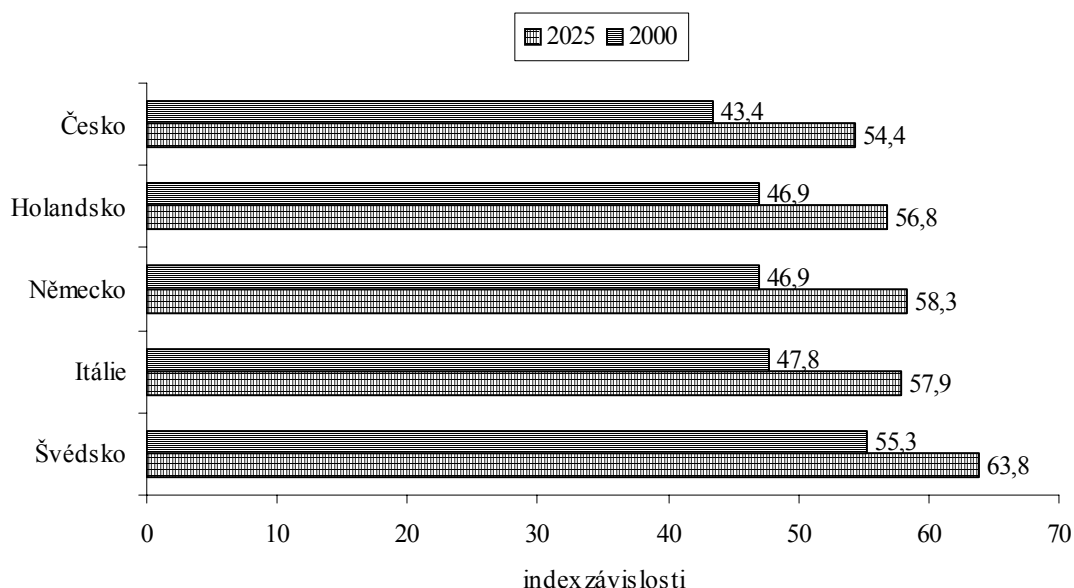
3. Závěry a diskuse

V této zprávě jsme podali přehled výsledků výzkumu, který se týkal problematiky stárnoucí populace. Věnovali jsme se jednak pohledům na seniory ve společnosti, na jejich pozici v primární sociální struktuře, na intenzitu jejich sociálních kontaktů. Zabývali jsme se také názory na aktivní i pasivní formy péče o seniory a v neposlední řadě jsme se zajímali o problematiku důchodového věku a o názory na preferovanou důchodovou politiku.

Obecně lze konstatovat, že postoje české veřejnosti ke stáří a k seniorům jsou spíše pozitivní. Druhou významnou obecnou charakteristikou je relativně nízká proměnlivost v intenzitě sledovaných postojů v závislosti na základních znacích jako je pohlaví, věk a vzdělání. Velká většina našich zjištění v nejrůznějších okruzích problémů se z hlediska těchto charakteristik nijak výrazně nediferencovala, takže lze říci, že česká populace je ve svých postojích k nejrůznějším aspektům stáří a stárnutí poměrně homogenní.

Svým způsobem alarmující je naše zjištění, že převážná většina české veřejnosti nemá přesnou představu o podílu seniorské populace v ČR. Vysoké procento respondentů, kteří nadhodnotili současný podíl obyvatel nad 65 let v ČR indikuje, že veřejnost není o populačním složení České republiky dobře informována. Její představa, že v České republice nyní žije dvakrát tolik lidí starších 65 let, než jaká je statistická skutečnost, může napovídat, že celá problematika stárnutí je u nás medializována spíše negativně. K této některými autory poměrně trefně nazvané „demografické panice“ není důvod. Počty českých seniorů jsou - v mezinárodním srovnání - ještě stále relativně nízké a jak ukazuje graf 3.1 hodnota celkového indexu závislosti v ČR nedosahuje (a tato situace potrvá dle prognózy OSN i v nejbližších dvou desetiletí) úroveň vyspělých evropských států.

G r a f Celkový index závislosti (podíl populace ve věku 0-15 a 65+ na 100 osob ve věku 16-64 let), v roce 2000 a 2025

Zdroj: *World population... 2002*

A tak i když Česká republika stárne, jsme toho názoru, že k již zmíněné demografické panice není žádného důvodu. Zastáváme stanovisko, že populační stárnutí samo o sobě není třeba chápat jako sociální problém - ostatně v tomto duchu se již vyjádřili mnozí autoři, viz např. Easterlin (1996), Mullan (2000) nebo Rabušic (2002). Mullanova kniha je

dnes poměrně často citovaná, takže si dovolíme uvést její některé hlavní myšlenky (viz rámeček 2).

Naše studie ukázala, že česká veřejnost vnímá člověka jako starého jednak podle toho, jak člověk vypadá, jednak podle jeho zdravotního stavu. Tyto „objektivní“ charakteristiky ovšem nejsou dobrým vodítkem pro posuzování stáří. Sociologové vědí, že řada tzv. objektivních vlastností (např. chudoba, nerovnost, sociální inkluze a exkluze) má také svou subjektivní stránku, která je pro každého jedince stejně důležitá - ne-li důležitější - jako jejich objektivní projevy. Vychází se zde ze základní teze tzv. interpretativně-konstruktivistického paradigmatu, které říká, že skutečnost není taková, jaká objektivně je, ale taková, jaká je subjektivně vnímána. K takovýmto konceptům patří i zdravotní stav jedince. Ukazuje se totiž, že subjektivní percepce zdravotního stavu, zdraví, je jednou z rozhodujících determinant životního stylu seniorů. Čeští senioři, jak ukazuje tabulka 3.1 jsou z toho hlediska se svým subjektivním zdravotním stavem na tom ambivalentně: 50 % má pocit, že jejich zdravotní stav je spíše dobrý až dobrý, 50 % pak se domnívá, že je spíše špatný až špatný. Tyto subjektivní pocity zdraví doplníme údaji z výzkumu Tomešové (2001), která zjistila, že více než 70 % osob šedesátiletých a starších nebylo ani jednou v posledních dvanácti měsících hospitalizováno v nemocnici.³⁰

T a b u l k a 3.1 Subjektivní zdravotní stav populace ČR v roce 2002 podle věku (v %)

	15 - 19 let	20 - 29 let	30 - 44 let	45 - 59 let	60 let a více
dobry	75	51	30	17	4
spíše dobrý	23	42	61	58	46
spíše špatný	2	6	9	24	46
rozhodně špatný	-	1	-	1	4

Zdroj: CVVM

Stárnutí je lidsky nepříjemný koncept, neboť stárnutí přibližuje člověka ke smrti. Ačkoliv stárnutí je pro člověka nevyhnutelné, nemoc, fyzická nemohoucnost a závislost není ve starém věku nevyhnutelná - značné počty lidí totiž zestárnou a zemřou, aniž by významnou nemoc nebo nemohoucnost pocítily (Atchley 2000). Přesto se stále setkáváme s poměrně silným stereotypem, že stárí samo o sobě je nemoc a staří lidé jsou lidé nemocní. Je to dáno tím, že máme tendenci přehánět záporné stránky stárnutí, neboť v našem každodenním životě nevnímáme a „nevidíme“ zdravé a vitální seniory, naopak však velmi dobře vnímáme a vidíme seniory nemocné a nemohoucí. Proto máme tendenci přehánět nemohoucnost stáří a pomíjet stáří zdravé.

Zde asi leží důvod, proč se zdravotní stav podle názorů české veřejnosti ukázal jako jeden z nejdůležitějších faktorů pro definici stáří. Lze předpokládat, že s rozšiřujícím se povědomím o významu zdravého životního stylu v české populaci a s jeho stále širší realizací a také s dalším rozvojem preventivní medicíny bude dosud existující asociace mezi stářím a nemocí postupně ztrácet na své síle. Zapomínat bychom v této souvislosti neměli ani na nutnost mentální způsobilosti, která je součástí zdraví v seniorském věku. Je dobře, že Národní plán přípravy na stárnutí (Národní 2002) tuto skutečnost poměrně silně akcentuje.

³⁰ Podobně ani spotřeba lékařské péče nebyla v této skupině nijak výjimečně výrazná. Polovina respondentů ve vyšším věku buďto praktického lékaře nenavštívila vůbec nebo maximálně pětkrát za rok. Pouze 24 % respondentů uvedlo, že navštěvuje praktického lékaře jednou měsíčně nebo častěji. U lékařů-specialistů je bilance spotřeby ve vyšších věkových kategoriích ještě příznivější. Data bohužel nerozlišují účel návštěvy u lékaře, a tak bychom měli mít na zřeteli, že ne každá návštěva znamená nemoc. Může se jednat o preventivní prohlídky, které naopak faktickou nemocnost skupiny snižují, dále očkování, vydání potvrzení pro řidičský průkaz a jiné.

Britský ekonom Phill Mullan ve své knize s výmluvným názvem: „Imaginární časovaná bomba: aneb proč stárnoucí populace není sociální problém“ (2000, reedice 2002) vytáhl do boje proti šířitelům demografické paniky a rozhodl se přesvědčit čtenáře, že fenomén stárnoucích populací není předzvěstí sociálního a ekonomického konce světa, který definitivně vyčerpá finanční zdroje společností a zapříčiní rozpad křehké mezigenerační solidarity, ale že se tento fenomén stal obětním beránkem politických a ideologických her o roli (sociálního) státu a vlády. Autor hovoří o demografické panice, podněcovatelích takové paniky a o metafoře tikající časované bomby, již takoví lidé hrozí. Ilustruje tak pesimistické klima, které ještě donedávna univerzálně prostupovalo politické, ekonomické, sociální i akademické diskuse o narůstajícím počtu starších a starých lidí v moderních, a nově i v rozvojových společnostech.

Mullanovým cílem není přijít vždy s novými převratnými argumenty, které jsme doposud v této diskusi neslyšeli, ale spíše poukázat na jejich slabá místa a nabídnout nový pohled na fakta, která se zdála hovořit v neprospěch stárnoucích společností. Velkou pozornost například věnuje mírám (ekonomické) závislosti (*dependency ratios*) běžně vypočítávaným jako podíl populace neproduktivní (tj. nad 64 let a do 16 let věku) vůči populaci produktivní, tj. mezi 16 a 64 rokem. Mullan upozorňuje na „hrubost“ takové míry, která ovšem velmi často slouží jako alarmující argument podporující „demografickou paniku“. Tvrdí, že není možné všechny osoby nad 64 let považovat za neproduktivní, stejně jako nejsou všichni příslušníci střední generace výdělečně činní. Vypočítal tzv. skutečný index závislosti, kde do „závislých“ zahrnul i skupiny jako jsou nezaměstnaní, neplacení pečovatelé, lidé ve vládních rekvalifikačních programech, studenti, důchodci, invalidé. A tak zatímco běžný index závislosti v Británii se v polovině let sedmdesátých pohyboval někde kolem 66 % a v polovině let devadesátých kolem 64 %, Mullanův „skutečný index závislosti“ měl hodnotu 128 %. Tímto argumentem se pokouší vzít vítr z plachet všem šířitelům demografické paniky, neboť míru závislosti, kterou prognózují pro několik dalších desetiletí jako neúnosnou a alarmující, máme již dnes a docela dobře s ní vycházíme.

V podobném duchu hovoří autor při srovnání demografických struktur industriálních zemí. Rozpětí podílů jejich starších občanů je mezi těmito státy velice široké a i kdyby státy z dolních příček žebříčku za 30 let dosáhly dnešní úrovně nejstarších států, lze již dnes vidět, že tato věková struktura je dlouhodobě udržitelná. Dalším silným argumentem je neurčitost budoucnosti a hrubost populačních prognóz. Jak tvrdí, podobně, jako nikdo nepředpovídal poválečný baby-boom, nemůžeme ani dnes s jistotou tvrdit, jak bude vypadat demografický strom života v budoucnosti. „...ti, kdo budou mít 65 v roce 2030 se už museli narodit, ale ti, kteří v tu dobu budou mít 20 se teprve narodit musí“ (str. 121). Řada prognóz končí - z pochopitelných důvodů— rokem 2040 a v grafickém vyjádření má podíl starších osob podobu pesimistické křivky stoupající strmě vzhůru. Následné „omlazování“ věkové struktury není v těchto omezených argumentech zohledněno. Jako velkou intervenující neznámou pro tyto prognózy jsou sociální a ekonomické podmínky.

Nutno podotknout, že Mullan se v žádné z pasáží nevěnuje dopodrobna tomu, o jaké konkrétní sociální a ekonomické podmínky by se mohlo jednat a nechává tak tyto otázky otevřeny. Jako ekonom se dotýká především magické formule „ekonomického růstu“ a pokouší se najít směr a sílu vzájemného vztahu se stárnoucími populacemi. Poměrně přesvědčivě na příkladu Japonska vyvrací stereotyp, že stárnutí populační struktury se rovná zpomalování ekonomického růstu. Jak však upozorňuje dále, v této otázce neexistuje mezi současnými ekonomy shoda a záleží na úhlu pohledu toho kterého posuzovatele. On sám předpokládá, že i pouze umírněný ekonomický růst dokáže kompenzovat jakékoliv případné zvýšené nároky stárnoucí populace. Všimá si také faktu, který bývá nezřídka zamlčován, respektive jednostranně interpretován: pokud poroste podíl starší populace a její celková spotřeba zdrojů a služeb sociálního státu, bude tento nárůst ovlivňován zmenšujícím se podílem spotřeby těchto zdrojů mladší populací. Mělo by tak docházet k alespoň částečné kompenzaci, nikoliv pouze k jednostrannému navyšování nákladů.

Mullan se dopodrobna zabývá také problematikou důchodových a zdravotnických systémů a vyvrací řadu běžně zažitých mýtů ohledně stáří jako zátěže pro současné společnosti. Opakovaně se vrací k metafoře obětního beránka ospravedlňujícího omezování sociálních výdajů, které ovlivňuje mnohem širší spektrum obyvatelstva. Problém stárnutí není podle něj problémem demografickým, ale politicko-ekonomickým. „Konvenční spojení starého věku s rozkladem a úpadkem vyústilo ... ve stáří jako vhodnou a atraktivní metaforu pro společnosti, které se samy vyčerpaly politicky a intelektuálně a chybí jim pozitivní vize pro budoucnost“ (str. 87).

Fyzický zdravotní stav koreluje s věkem a věk bývá často charakteristikou, která se při definování stáří užívá nejčastěji. Kalendářní, chronologický věk jakožto definiční znak stáří má ale také své obtíže. Způsob, podle čeho je možné rozlišit starého člověka od člověka ne-starého, vlastně neexistuje. Jak ukázal Austad (1999), počet definic stárnutí se pohybuje kolem tří set a konsenzus o tom, jak stáří definovat, stále neexistuje - ani v medicíně ani ve společenských vědách. Tento závěr je třeba mít na paměti po celou dobu úvah o „seniorské generaci“. Tato skupina, ať už ji definujeme jakkoliv, je totiž velmi heterogenní v řadě svých charakteristik (viz např. Rabušic 1998, Mareš, 1998, Pácl 1998) a je proto poněkud obtížné homogenizovat ji prostřednictvím všeobjímajícího konceptu „senioři“.

Při zjišťování, jak vnímá česká veřejnost stáří, starší a staré lidi, jsme se zabývali čtyřmi hlavními charakteristikami:

- staršími lidmi jako nositeli tradic,
- staršími lidmi jako občany,
- staršími lidmi jakožto „ekonomickou zátěží“,
- staršími lidmi v mezigeneračních vztazích.

Výrok, že starší lidé jsou zárukou udržení tradičních hodnot jsme komentovali již v úvodu a také v příslušné kapitole zabývající se postoji vůči starým lidem. Znovu si ovšem povšimneme relativně slabé podpory tomuto tvrzení (mezi ostatními výroky se umístil na jednom z posledních míst). Není totiž zcela jednoznačně rozlišitelné, zda se jedná o vyjádření negativního postoje vůči starším lidem, respektive jejich potencionální schopnosti být nositeli tradičních hodnot nebo o odmítnutí účelnosti udržování tradic v naší společnosti, byť prostřednictvím seniorů. Jinými slovy, výrok může skrývat odmítnutí oné připsané charakteristiky, nikoliv seniorů samotných. I když nedokážeme empiricky tuto dvojakost vyřešit, můžeme s jistým uspokojením konstatovat, že česká veřejnost s velkou pravděpodobností nepodléhá stereotypu o extrémní tradicionalitě seniorů, často zástupně vyjadřovaného představou babičky v houpacím křesle s knihou a tlustými brýlemi.

Respondenti v našem šetření přiznávají seniorům veškerá sociální práva, včetně práva na řešení jejich specifických problémů. Rozvoj dialogu, který má odstranit sociální exkluzi a zrovnoprávnit požadavky různých skupin, vnáší do veřejného diskurzu ideu všelidských práv. V kontextu stáří se stáváme svědky pozvolného rozvoje seniorské advokacie ve strukturách občanské společnosti. Ta se samozřejmě opírá nejen o demokratické principy organizace společnosti, ale vychází stále více také z faktu, že se Česká republika připojuje k mezinárodním dokumentům zajišťujícím práva seniorů i dalších potencionálně ohrožených skupin. Za všechny uvedme například madridský Mezinárodní akční plán pro stárnutí OSN, Evropskou sociální chartu, Chartu práv pacientů seniorů, novelizaci pracovních předpisů proti věkové diskriminaci a řadu dalších.

Navzdory těmto skutečnostem jsme v názorech české veřejnosti zaznamenali i hodnocení stáří jako ekonomické i obecně společenské přítěže. Podpora těchto tvrzení není sice nijak vysoká, nicméně nemůžeme tvrdit, že by tento pohled v naší společnosti absentoval. Jeho zdroje jsou jistě velice komplexní, my se pokusíme načrtnout jen některé z nich. Nacházíme je již primárně v individuálně-psychologické rovině v obavách ze stáří, respektive z nemohoucnosti a smrti, která bývá se stářím ztotožňována. Velice silné sociální zdroje negativního postoje ke starým lidem ve společnosti jsou řadou autorů identifikovány v rámci demografického vývoje, který je mediálně interpretován tak, že má tendenci předimenzovávat podíl seniorů na konzumaci společenských statků (včetně sociálních a zdravotních služeb). Za další zdroj bývá označována samotná modernizace společnosti, která má vést k degradaci statusu seniorů jakožto důsledku širších společenských změn, což nachází výraz v hodnotové mezikohortní změně tematizované jako mezigenerační tenze. Ta svůj výraz nezřídka nachází na trhu práce nebo v politických debatách o alokaci zdrojů.

Problematika mezigeneračních vztahů se bezprostředně dotýká i pozice seniorů v primární sociální struktuře. Národní program přípravy na stárnutí hovoří o nutnosti „podporovat, posilovat a chránit rodinu jako základní článek společnosti, v níž se přirozeně realizuje mezigenerační solidarita, úcta a respekt ke starším lidem“ a „podporovat a vytvářet podmínky pro život seniorů v jejich přirozeném sociálním prostředí, podporovat péči o seniory v rodině“ (Národní 2002: I. a II.3). A proč je pojem mezigenerační solidarity tak podstatný v úvahách o seniorské sociální politice? Jedním z hlavních důvodů je to, že mezigenerační solidarita je hlavním principem stojícím v pozadí celé české sociální doktríny, a to včetně současného systému důchodového pojištění (Rusnok 2001).

Mezigenerační vztahy rodinné jsou založeny na úzkém, osobním a intimním soužití a participaci na sdíleném životním stylu. Je zřejmé, že vztahy k seniorům vypěstované v rámci socializace jedince v užší rodině pak zřetelně ovlivňují i vztahy k jiným starším a starým osobám i mimo rodinu. Ve svém důsledku to pak vede k tomu, že tyto primární vztahy jsou základem širší percepce a kooperace mezi generací osob mladších a generací seniorů v celé společnosti. Tato souvislost poukazuje na možnost vzájemné kultivace rodiny a společnosti pro zlepšení stavu generace seniorů. Tento model se může stát východiskem pro komplexní akční plán pro rodinnou, sociální i obecnou politiku státu.

V empirických datech se nám podařilo ukázat, že prostorově blízký vztah se staršími lidmi pro budování pozitivních postojů vůči stáří není dostačující. Podstatná je blízkost emocionální, a to i mimo nejužší rodinné vztahy dětí s rodiči. Je nutné si uvědomit, že tato „blízkost“ je vztah. A jeho kultivace je záležitostí zainteresovanosti obou skupin. Je zřejmé, že nelze obviňovat mladší generaci z neúcty ke starším, aniž bychom se zároveň neptali jakým způsobem vystupují starší vůči mladším, jak na ně působí, jaké hodnoty jim předávají, s jakou vstřícností se s nimi setkávají apod.

Současný vývoj mezigeneračních vztahů v naší společnosti je ovlivněn dědictvím komunistického experimentu (Možný 1991; Srnc 2002). Totalitní systém byl z principu svého vývoje (přirozeného zestárnutí monopolních držitelů moci) gerontokracií. Možnost mladých lidí participovat na řízení společnosti byla sice často proklamována, ale méně již prakticky uplatňována. Rozčarování tehdejší mladé generace neplynulo jen ze samotného politického systému, ale také z ekonomických principů společnosti. Pro zajištění základního blahobytu tak byla nezbytná podpora mladých domácností z alternativních zdrojů: především a v první řadě z okruhu rodiny a příbuzenských sítí, případně z šedé ekonomiky nebo emigrace. V sedmdesátých a osmdesátých letech došlo k úpadku hodnot jako je veřejná společenská a politická činnost, profesionální seberealizace a prestiž. Život se obrátil do rodiny, na chaty a ke koníčkům. Paradoxem ovšem zůstává, že tato úniková strategie (privatizace života) nevyústila do prohlubování tradičních rodinných hodnot, ale vystavila rodinu dalším nárokům a stresům, které nebyla schopna zvládnout. Těsně kolem revolučního roku 1989 tak nebyla v troskách jen socialistická ekonomika, vážně narušená byla i celá společnost, včetně rodiny.

Z dosavadních zkušeností stárnoucích společností je patrné, že nerovnoměrný vývoj společenských struktur může způsobit vážné deformace. Jako jeden příklad za všechny uveďme případ USA, kde koncentrace na ekonomický rozvoj a dílčí materiální péči o seniory vyústila v nezamýšleném důsledku ustavení vrstvy seniorů charakterizovaných jako *Woopies* (*Well-of-older-people*). Tato skupina finančně dobře zajištěných seniorů těžících z štědrých sociálních programů vyvolala zpětnou reakci později nazvanou jako „*scapegoat ageism*“ (ageismus obětního beránka). Těmto seniorům bylo vyčítáno, že zatímco mladí lidé platí odvody do sociálních systémů, oni cestují a hrají bridž (Pampel, 1998). Tento americký příklad ukazuje, jak důležité je zachovávat velmi citlivou rovnováhu mezi kultivací ekonomických, sociálních i kulturních a hodnotových systémů.

Tohoto tématu se např. dotkl ve své prognóze sociálních důsledků stárnutí obyvatelstva Milan Kučera:

„Převažujícím způsobem života seniorů zůstane bydlení ve vlastních bytech (pokud to bude finančně a zdravotně únosné) nebo soužití v bytě s další domácností (rodinou dětí - zvláště v rodinných domcích, ale s vlastním hospodařením). Zde bude záležet na etickém pojetí života širší rodiny, na ochotě pečovat v rámci rodiny o starší a nemocné (ta se snižuje), tj. jen na morální motivaci - o finanční z hlediska státu se neuvažuje. ... Tlaky na ekonomickou aktivitu žen (zdroj budoucího důchodu, nutnost penzijního připojištění) budou častou překážkou pro péči o starší nebo nemocné rodiče v rodinách. Negativně se tu projeví také dřívější úbytek dětí a následně i vnuků. Rozhodující budou mezigenerační vztahy vytvořené dříve; na významu budou nabývat mimorodinné vztahy - přátelství, sousedství, společné zájmy“ (2002: 39).

Data, která jsme v této studii analyzovali, nás zatím neopravňují k souhlasu s Kučerovou vizí, vývoj naznačeného trendu však zatím vyloučit nemůžeme. Z údajů o intenzitě, kvalitě a účelnosti vzájemných vztahů se seniory vyplývá, že mladší generace navštěvuje (své) seniory poměrně často, že tyto vztahy jsou emocionálně uspokojující a účelné a jsou využívány k pomoci starším členům rodiny. Vzájemný vztah mezi generacemi dokládají i data z jiných částí (modulů) výzkumu *PPA II*. Například v otázkách ohledně péče o děti bylo mezi respondenty, kteří mají děti, 63 % těch, kteří by pro jejich hlídání využilo „služeb“ babičky a přes 36 % služeb dědečka. Tento údaj ale také mimo jiné naznačuje, že v české populaci je zatím jen velmi nízká tendence - důvody jsou pochopitelně různorodé - některé sociální služby nakupovat na trhu. I to může být jeden z důvodů, proč je rodinná péče tak výrazně preferovaná nad péčí institucionální, respektive péčí poskytovanou organizacemi mimo rodinu.

V oblasti péče jsme rozlišovali tři základní faktory: pečovatel (rodina - stát - organizace), forma péče (zdravotní - drobná každodenní výpomoc) a místo poskytované péče. Opakovaně jsme se setkali se silným požadavkem státní garance sociálních jistot. Srnec (2002) předpokládá, že odklon od této tendence nastane, jakmile do seniorského věku dospěje generace, která měla možnost vyrůstat v podmínkách svobody. V současné době jsme však žádnou souvislost mezi mírou paternalizace a věkem nenaměřili. Ani nejmladší kohorta ve své výpovědi nezbavovala stát odpovědnosti za péči o staré spoluobčany. Nelze ovšem vyloučit možnost realizace této predikované změny v průběhu životní historie postupně stárnoucích kohort.

Také v již výše citovaném výzkumu Tomešové (2001) byl zahrnut modul otázek zjišťujících názory na zdravotní péči o staré občany. Oproti roku 1997, kdy byl výzkum prováděn poprvé, došlo ke zmenšení obav o kvalitu péče o staré občany v blízké budoucnosti. Více lidí si také myslí, že péče o staré občany je dostatečná. Je pravděpodobné, že široce definovanou otázku o dostatečnosti péče respondenti vnímali především v termínech kvality (což by dokazovala i poměrně vysoká spokojenost s péčí např. v průběhu hospitalizace). Tomešová totiž dále zjišťuje také větší podíl respondentů, kteří v roce 2001 uvedli, že by se na zdravotní péči o staré lidi mělo vydávat více prostředků, než je tomu dosud. Tyto tendence se potvrdily i v našich datech, kdy jako požadavek na zlepšování zdravotních služeb bylo zvoleno nejpreferovanější možné vládní opatření pro zajištění potřeb starší generace. Zdravotnictví je dlouhodobě, již od roku 1995, vnímáno jako jeden z pěti nevíce znepokojujících problémů pro občany ČR (*Jaké problémy*, 2001).

Naše data dále potvrzují veřejnou podporu nedávných kroků v reformě sociálních služeb ve prospěch podpory péče v přirozeném prostředí, oddalování péče institucionální a rozvoj péče o pečující. Tento přístup je příslibem relativně dobrého poměru kvality a ceny péče, bez vyššího zatížení sociálních struktur. Tuto tendenci potvrzuje i šetření *Život ve stáří* (Kuchařová 2002): při konfrontaci se zhoršením zdravotního stavu volili respondenti-senioři na prvních místech dům s pečovatelskou službou (26 %) a možnost zůstat ve vlastním

domě/bytě (25 %). Následovaly možnosti: penzion pro seniory, v domácnosti společně s dětmi a v domově důchodců. Bydlení u blízkých příbuzných bylo zastoupeno zcela zanedbatelně. I výše uvedená projektivní úvaha Kučery (2002) sice předpokládá možné zvýšení kapacity domovů důchodců, ale větší oblibu předpokládá u bydlení s pečovatelskou službou, u penzionů apod.

Dalším oddílem naší zprávy bylo šetření postojů české veřejnosti k vybraným složkám důchodové problematiky a práce ve vyšším věku. O tomto tématu existuje řada monografií, včetně empirických studií, proto se ve shrnutí nebudeme těmito otázkami obecně zabývat a zůstaneme u hlavních bodů našich empirických zjištění.³¹

Jedním z našich nejvýraznějších závěrů je zjištění, že česká populace sice ví, jaký je pro dané kohorty aktuální zákonný věk odchodu do důchodu, vyjadřuje však přání odejít až o několik let dříve. V tomto kontextu jsme pak narazili na nekonzistentní tvrzení, že pro udržení důchodového systému by bylo politicky nejprůchodnější možností odchod do předčasného důchodu zrušit. Lze se snad domnívat, že se jedná o jakýsi druh uvědomělého občanství, které je schopno volit společensky nezbytnou změnu, i když jde proti jeho osobním preferencím? Tato úvaha zní jistě optimisticky, ovšem de facto vyjadřuje jen kompromis mezi volbou pro „vlastní generaci“ a volbou pro „generaci potomků“, která by náklady zhrouceného důchodového systému musela nést na svých bedrech.

Po opuštění plného pracovního procesu je nejakcentovanějším aspektem období života v důchodu problém finančního rozdílu mezi platem a penzí. Teprve s odstupem následují sociálně determinované charakteristiky jako je pocit užitečnosti či sociální kontakty. Tento fakt potvrzuje dřívější závěry o relativní kvalitě a hustotě sociálních vztahů českých seniorů. Zaznamenali jsme také určité rozdíly mezi hodnocením post-důchodového období mezi muži a ženami, což potvrzují i zahraniční výzkumy volající po genderové diferenciaci přístupu ke zkoumání problematiky stáří a důchodu (např. Calasanti 1996). Přesto zůstává faktem, že ekonomický faktor v této diskusi hraje zcela dominantní roli pro obě pohlaví.

Možnosti přívýdělnosti v pracovním poměru (zvláště na plný pracovní úvazek) jsou však lidem v důchodovém věku příznávány pouze v omezené míře. A přitom

„zapojení do pracovního procesu... je naprosto rozhodující v boji proti nedobrovolné sociální exkluzi. Práce přináší několikerý prospěch z více důvodů: kromě příjmů dodává lidem pocit stability a životního směřování a vytváří bohatství pro celou společnost... Společnost, která staré lidi vyčleňuje z hlavní části společnosti do důchodového ghetta, není možné považovat za inkluzivní“ [Giddens, 2001: 95 a 104].

V tomto bodě s Giddensem zcela souhlasíme, idea aktivního stárnutí se zdá být řešením nejen pro individuum, ale i z hlediska makrostrukturálního. Neměli bychom však zapomínat, že aktivní role se nemusí vázat pouze na produktivně-ekonomickou práci či na zaměstnání.³² Význam orientace na činnost mimo ekonomickou produkci - zájmovou, veřejně prospěšnou, neplacenou, na různé typy a úrovně sociálních aktivity včetně angažovanosti v rodině - nebyl dosud řádně doceněn. Významná úloha, jakou mohou seniori sehrávat při obnově české občanské společnosti, je objevována jen pozvolna. Některé z prvních praktických příkladů uvádíme v příloze, v dokumentu „Současná institucionální struktura politiky aktivního stárnutí v ČR“. Publikace americké provenience (např. Seehy 1999, Mahoney a Restak 2000 aj.) například zdůrazňují přínos, jímž jsou seniorští pracovníci pro podniky při tréninku jejich mladších zaměstnanců. V našem výzkumu tato varianta získala ovšem podporu pouze 5-8 % populace (viz tab. 2.22).

³¹ V případě zájmu o historii postavení starších lidí na českém trhu práce, jeho současný vývoj a zhodnocení odkazujeme na publikaci Kotýnkové a Červenkové (2001), která se této problematice přehledově věnuje.

³² I mezi našimi respondenty je ve skupině 60 - 69letých 14,6% respondentů, kteří pracují v některém z úvazků, ve skupině 70 a starších tento podíl klesá na 1,5%.

Ukazuje se, že prostor pro nové sociální role seniorů je velmi široký v rámci rozvoje občanské společnosti. Jejich aktivní participace na lokálních aktivitách se zdá být výhodné pro všechny - pro seniory samotné, pro rodiny, pro místní struktury, pro neziskové organizace a konec konců i pro stát. Nutnost propojení programů aktivního rozvoje občanské společnosti s reformou systému sociálního zabezpečení akcentuje Giddens (2001). Říká, že je nezbytné odejmut od sociálních dávek aureolu „všespásnosti“ a investovat do lidského kapitálu ve všech jeho fázích. Rozumí tím jak podporu dětství a rodiny, včetně snah o odbourání chudoby, která je pozitivně korelována s chudobou lidí ve vyšším věku, tak nejrůznější formy celoživotního vzdělávání a občanských svépomocných institucí. Obecně řečeno - zdůrazňuje nezbytnost podporovat výchovu kvalitního občana, nesoucího plnou odpovědnost za svůj život i přesto, že má k dispozici širokou síť podpůrných institucí.

„V aktivnější a reflexivní společnosti se stárnutí stává mnohem otevřenějším procesem, a to na fyzické i psychické úrovni. Stárnutí nabízí minimálně stejné množství příležitostí jako problémů, a to jak jednotlivcům, tak i širší společnosti“ (Giddens 2001:103). Hlavním cílem moderních stárnoucích společností by mělo být vytvoření inkluzivní společnosti, která nechápe chronologický věk jako kritérium pro vstup, výstup nebo participaci, ale uznává rozmanitost cílů, které život nabízí (tj. včetně těch ekonomicky neproduktivních).

Tyto Giddensovy úvahy jsou v souladu s doporučení řady autorů, kteří se domnívají, jak to pěkně vyjádřil Erikson, že „když naše civilizace postrádá životaschopný ideál stáří, pak ani nedává skutečný útulek konceptu celého života“ (Erikson 1999: 109; ale i Mullan 2002 aj.)

Některá doporučení

Formulujme nyní, na základě našich výsledků, některá možná doporučení pro českou sociální politiku:

- je vhodné podporovat realistický obraz stáří a odbourávat některé stereotypy spojené se starým věkem a stárnoucí společností;
- jelikož se ukázalo, že v případě nemohoucnosti stáří je jasně preferována péče v rodinných strukturách, cílem sociální politiky v oblasti péče by proto měla být
  - podpora domácích forem péče,
  - péče o pečující, včetně jejich legislativní ochrany,
  - investice do preventivní medicíny a dalších forem péče oddalující nemohoucnost a hospitalizaci ve stáří;
- je nutné dále usilovat o zkvalitnění zdravotní politiky, v jejímž rámci je třeba zdůrazňovat, že vlastní ochrana zdraví v průběhu celého životního cyklu má rozhodující význam pro zvýšení kvality života ve stáří;
- je vhodné posilovat aktivní zapojení seniorů do společenských struktur;
- je nezbytné dokončit důchodovou reformu vyvažující náklady současných i následných věkových kohort;
- je nutné usilovat o rozvoj společnosti přátelské seniorům;
- je vhodné podporovat proměnu tzv. tříšložkového modelu životního cyklu (přípravy na povolání, výkon povolání, „odpočinek“ po povolání) na model, v němž v mládí, dospělosti i ve stáří existuje stejná příležitost ke vzdělávání, práci i „odpočinku“;
- je důležité předcházet projevům „demografické paniky“ z důvodů populačního stárnutí. Vyhnete se jí jednoduše tím, že budeme jak budoucí seniory, tak i celou společnost na stárnutí intenzivně připravovat.

Literatura

Atchley, R.C. 2000. *Social Forces and Ageing: an Introduction to Social Gerontology*. Ninth Edition, Belmont: Wadsworth.

Austad, S.N. 1999. *Proč stárneme*. Praha: Mladá fronta.

Brátková, J. 1998. „Jak si lidé představují svůj život ve stáří a jeho finanční zabezpečení?“ *Sociální politika* (9): příl. V - VII.

Day, L. H. 1988. Numerical Declines and Older Age Structures in European Populations: An Alternative Perspective. *Family Planning Perspectives*, 20 (3): 139-143.

Demeny, P. 1987. Re-linking Fertility Behavior and Economic Security in Old Age: A Pronatalist Reform. *Population and Development Review*, 13 (1): 128-132.

Calasanti, T. 1996. „Gender and Life Satisfaction in Retirement: An Assessment of the Male Model.“ *The Journals of Gerontology, Series B*, 51 (Bn1) : S18-S38.

Easterlin, R. A. 1996. Economic and Social Implications of Demographic Patterns. In Binstock, R. H., George, L. K. (Eds.): *Handbook of Aging and Social Sciences*. Academic Press, San Diego, str. 73-93.

Ehrenbergerová, L. 2001. *Stáří jako text. Analýza populárně naučné literatury pro seniory*. Magisterská diplomová práce. Brno: MU FSS.

Erikson, E.H. 1999. *Životní cyklus rozšířený a dokončený*. Praha: Lidové noviny.

Esping-Andersen, G., Sarasa, S. 2002 „The generational conflict reconsidered“ *Journal of European Social Policy* 12 (1): 5-21.

European Commission. 1999. *New Paradigm in Ageing Policy*.

http://europa.eu.int/comm/employment_social/socprot/ageing/news/paradigm_en.htm

Giddens, A. 2001. *Třetí cesta. Obnova sociální demokracie*. Praha: Mladá Fronta

Hodnocení současné sociální politiky. 2001. Tisková informace CVVM, 6.4.2001; Praha.

Hodnocení životních a sociálních podmínek v ČR. 2002. Tisková informace CVVM, 19. 4. Praha.

Jaké problémy občany znepokojují? 2001. Tisková informace CVVM, 2. 11. Praha.

Jaké výdaje nás dnes zatěžují? 2001. Tisková informace CVVM, 15. 10. Praha.

Klimentová, J. 2002. *Příjmy a výdaje osob v důchodovém věku*. Praha, rukopis.

Kotýnková, M., Červenková, A. 2001. *Začlenění seniorů v soudobé sociální struktuře*. Praha: VÚPSV.

Kučera, M. 2002. „Sociální důsledky stárnutí obyvatelstva České republiky“ *Demografie* 44 (1): 38-40.

Kuchařová, V. 2002. *Život ve stáří. Zpráva o výsledcích empirického šetření*. Praha: VÚPSV.

Mahoney, D., Restak, R. 2000. *Moderní příručka dlouhověkosti*. Praha: Academia.

Mareš, P. 1998. „Senioři a politika.“ *Sociologický časopis* 34 (3): 321-337.

Možný, I. 1991. *Proč tak snadno?* Praha: Slon.

Možný, I., Přidalová, M. 2002. *Mezigenerační solidarita. Národní zpráva z mezinárodního srovnávacího výzkumu Hodnota dětí a mezigenerační solidarita*. Brno: VÚPSV

Mullan, P. 2002. *The Imaginary Time Bomb. Why an Ageing Population is Not a Social Problem*. London: I. B. Tauris

Národní program přípravy na stárnutí na období let 2003-2007. [online]. 2002. Dostupné na: <http://www.mpsv.cz>.

Novotný, O. 1998. „Limity realizace liberální sociální politiky v hodnotových postojích české veřejnosti“ *Sociální politika* 2001 (9) : příl. I- V.

Nový, K., Víšek, P. 1988. *Společenská péče o staré občany*. Praha: Právní poradna práce.

OECD. 1998. *Maintaining prosperity in an Ageing Society*. OECD, Paris.

Pácl, P. 1998. „Senioři jako čtenáři, posluchači a diváci hromadných sdělovacích prostředků.“ *Sociologický časopis* 34 (3) : 339-346.

Pampel, F. C. 1998. *Ageing, Social Inequality, and Public Policy*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.

Populační vývoj České republiky 2001. 2002. UK Praha, Praha.

Rabušic, L. 1995. *Česká společnost stárne*. MU a Georgetown, Brno.

Rabušic, L. 1998. „Jsou čeští senioři chudí?“ *Sociologický časopis* 34 (3) : 303-320.

Rabušic, L. 1998. „Časové aspekty českého důchodového věku.“ *Sociologický časopis*, 34 (3): 267-283.

Rabušic, L. 2002. „Stárnutí populace jako pohroma nebo jako sociální výzva? (Zamyšlení nad některými souvislostmi populačního stárnutí).“ In .....

Rievajová, E. 2001. „Charakteristika vybraných důchodkových systémů.“ *Sociální politika* 27 (2) : 16-18.

Riley, M. W. 1987. „On the Significance of Age in Sociology“. *American Sociological Review*, 52:1-14.

Ryder, N. B. 1965. „The Cohort as a Concept in the Study of Social Change“. *American Sociological Review*, 30:843-861.

Říčan, P. 1989. *Cesta životem*. Pyramida, Praha.

Sheehy, G. 1999. *Průvodce dospělostí. Šance a úskalí druhé poloviny života*. Praha: Portál.

Srnc, J. 2002. „Situace staršího obyvatelstva v postkomunistické České republice z pohledu psychologa.“ *Demografie* 44 (1) : 41-42.

Tůmová, N. 2001. „Veřejné mínění o některých aktuálních otázkách zdravotnictví“. *Zdravotní politika a ekonomika* 1 (1): 143-189.

Velký sociologický slovník. 1996. Praha: Karolinum.

Vývoj hlavních ekonomických a sociálních ukazatelů České republiky 1990-2000 (I.Q 2001). Bulletin č. 16. Praha: VÚPSV.

World population Ageing 1950 - 2050. New York: United Nations.

Seznam grafů

- Graf 1.1 Podíl osob ve věku 65 let a starším, ČR 1950-2050
- Graf 1.2 Podíl jednotlivých věkových kohort v populaci
- Graf 1.3 Podíl specifických výdajů na celkových výdajích sociálně-zdravotní soustavy
- Graf 1.4 Záporné hodnocení sociální politiky v letech 1995 - 2001
- Graf 2.1 Schéma návaznosti věkových kohort a věkové stratifikace společnosti
- Graf 2.2 Faktory, které určují, že vnímáme člověka jako starého (součet voleb na 1.-3. místě)
- Graf 2.3 Faktory, které určují, že vnímáme člověka jako starého (součet voleb na 1.-3. místě) v závislosti na věku
- Graf 2.4 Průměrné hodnoty pro-seniorského indexu (a jejich 95% interval spolehlivosti) v závislosti na věku
- Graf 2.5 Průměrné hodnoty pro-seniorského indexu v závislosti na věku a vzdělání
- Graf 2.6 Průměrné hodnoty pro-seniorského indexu v závislosti na faktu, zda-li má respondent mezi seniory své příbuzné a přátele
- Graf 2.7 Průměrné hodnoty pro-seniorského indexu v závislosti na faktu, zda-li má respondent mezi seniory své příbuzné a přátele v podsouboru respondentů ve věku do 45 let
- Graf 2.8 Odpovědi na otázku *Čím jsou pro vás návštěvy s rodiči?* podle pohlaví - podsoubor osob ve věku 45-59 let (v % podle pohlaví)
- Graf 2.9 Intenzita pomoci starým rodičům podle pohlaví (odpovědi z podsouboru osob ve věku 45-59 let)
- Graf 2.10 Vztah mezi násobky průměrné hrubé mzdy a příslušným starobním důchodem (odchod do důchodu k 1.1.2002)
- Graf 3.1 Celkový index závislosti (podíl populace ve věku 0-15 a 65+ na 100 osob ve věku 16-64 let), v roce 2000 a 2025

Seznam tabulek

Tab. 1.1	Míra odpovědnosti státu v péči o staré lidi (v %)
Tab. 2.1	První nejdůležitější faktor determinující vnímání stáří dle věku (v %)
Tab. 2.2	Postoje respondentů k aspektům stárnutí podle věkových skupin (v %)
Tab. 2.3	Faktorová analýza postojů k seniorům, metoda hlavních komponent, rotace varimax
Tab. 2.4	Máte příbuzné (včetně rodičů) a přátele starší 65 let? (sloupcová %)
Tab. 2.5a	Vzájemné návštěvy příbuzných starších 65 let podle věkových skupin (sloupcová %)
Tab. 2.5b	Vzájemné návštěvy přátel nad 65 let podle věkových skupin (sloupcová %)
Tab. 2.6	Frekvence interakcí dospělých dětí s jejich rodiči-seniors - podsoubor osob ve věku 45-59 let - podle pohlaví (sloupcová %)
Tab. 2.7	Hodnocení vzájemných návštěv s rodiči-seniors - podsoubor osob ve věku 45-59 let
Tab. 2.8	Hodnocení vzájemných návštěv s příbuznými staršími 65 let (sloupcová %)
Tab. 2.9	Odpovědi na otázku <i>Pomáháte svým rodičům v každodenním životě?</i> (odpovědi v % z podsouboru osob ve věku 45-59 let)
Tab. 2.10	Odpovědi na otázku <i>Pomáháte svým rodičům v každodenním životě?</i> podle vzdělání (odpovědi z podsouboru osob ve věku 45-59 let, sloupcová %)
Tab. 2.11	Preferování pečovatelé o starší osoby v případě, že potřebují stálou výpomoc v každodenním životě nebo když potřebují stálou drobnou zdravotnickou péči (podíly souhlasných odpovědí u každého pečovatele v %)
Tab. 2.12a	Názory na formy péče o staré osoby (řádková %)
Tab. 2.12b	Názory na formy péče o staré osoby (řádková %)
Tab. 2.13	Názory na soužití se seniory podle věkových skupin - souhlas s výroky (a) a (b), nesouhlas s výroky (c) (řádková %)
Tab. 2.14	Kde by chtěl respondent, žít v případě vlastní nemohoucnosti
Tab. 2.15	Volba dvou nejdůležitějších opatření, které by vláda v kontextu stárnutí mohla zavést (součet obou výběrů - v %)
Tab. 2.16	Předpokládaný a preferovaný věk odchodu do důchodu mužů a žen podle věkových skupin, vzdělání a čistého měsíčního příjmu domácnosti
Tab. 2.17	Co nejvíce bude scházet mužům a ženám po odchodu z pracovního života do důchodu podle věku (sloupcová %)
Tab. 2.18	Co nejvíce bude scházet mužům a ženám po odchodu z pracovního života do důchodu podle vzdělání (sloupcová %)
Tab. 2.19	Co nejvíce mužům a ženám schází po odchodu z pracovního života do důchodu a srovnání s ekonomicky aktivními respondenty (sloupcová %)
Tab. 2.20	Důležitá opatření pro udržení důchodových systémů (sloupcová %)
Tab. 2.21	Názory na způsob organizace práce u osob v důchodovém věku (sloupcová %)
Tab. 2.22	Formy zaměstnání během postupného odchodu do důchodu (v %)
Tab. 3.1	Subjektivní zdravotní stav populace ČR v roce 2002 podle věku (v %)

Příloha I

Technické charakteristiky souboru a empirické analýzy

V této příloze uvádíme technické parametry výběrového šetření a některé technické detaily konstrukce některých indexů. Zpráva vychází z dat souboru druhého evropského výzkumu možných účinků populační politiky (*Second European Comparative Survey on the Acceptance of Population-related Policies - PPA II*). Dotazníkové šetření bylo provedeno firmou SC&C mezi 26.10 a 25.11.2001 na základě stratifikovaného pravděpodobnostního výběru s celkovým počtem respondentů 1 094. Věk respondentů byl mezi 18 a 75 rokem. Bylo dosaženo poměrně vysoké úrovně návratnosti, *response rate* činil 67 %. Pro analýzu jsme využívali standardní postupy procedur SPSS 10.0 pro Windows. Tabulka I shrnuje základní sociálně demografické deskriptory souboru.

T a b u l k a I Obecné charakteristiky souboru (v %) n= 1094

pohlaví respondenta		
muž		48,4
žena		51,6

věk respondenta		
18 - 29 let		25,9
30 - 49 let		36,7
50 a více let		37,5

rodinný stav respondenta		
svobodný, svobodná		20,9
ženatý, vdaná		64,2
ženatý, vdaná (nežijí spolu)		0,4
vdovec, vdova		6,2
rozvedený, rozvedená		8,4

život v partnerském svazku		
má partnera, manžela		68,0
nežije s partnerem, manželem		7,3
nemá partnera, manžela		24,7

vzdělání respondenta		
základní		18,0
vyučen		37,3
středoškolské		34,4
vysokoškolské		10,3

čistý měsíční příjem domácnosti		
do 9 500 Kč		15,3
9 501 - 14 000 Kč		26,2
14 001 - 20 000 Kč		31,1
20 001 - 27 000 Kč		21,1
27 001 Kč a více		6,3

velikost bydliště respondenta (subjektivní)		
vesnice		28,9
malé město		21,4
středně velké město		24,8
velké město		24,9

Čtenáře bychom rádi upozornili na některé metodologické detaily. Abychom sjednotili podněty respondentů při úvaze o starých lidech, definovali jsme v několika otázkách paušálně *staré lidi* jako osoby starší 65 let.

Proměnnou *velikost bydliště respondenta* jsme neměřili počtem obyvatel, ale jako subjektivně definovanou respondentem, dle jeho vlastního hodnocení sídla jako vesnice, malého města, středně velkého města nebo velkého města.

Jako *praktikující věřící* jsme označili ty respondenty, kteří jsou členy nějaké církve a náboženství hraje v jejich životě velmi důležitou nebo důležitou roli. Naopak *ateisté* nejsou členy církve ani nepřikládají náboženství významnou roli.

Kdykoliv používáme pojem *institucionální péče*, máme na mysli jakoukoliv formu péče, která není poskytována v rodině a/nebo rodinnými příslušníky. Pod tento souhrnný název řadíme jak péči v domovech důchodců, tak péči odborného personálu, např. pečovatelky. Zvolili jsme tento termín pro lepší orientaci v různých formách péče a opatření, které jsme respondentům poskytli k vyjádření.

Pojmem „pozitivní postoje“ obvykle opisujeme tvrzení, která jsou ve prospěch starší generace. Jedná se o skutečné vyjádření kladných postojů. Tedy i když pracujeme s rekódovanou škálou a technicky hovoříme o nesouhlasu s výrokem nebo když se jedná o stereotypní vyjádření, které svojí podstatou neznamená přínos pro starší generaci, tj. je druhým extrémem oproti negativnímu stereotypu. To nás také přivádí k problematice středních hodnot „ani souhlasím ani nesouhlasím“. Jejich interpretace může být dvojitá - skutečná nerozhodnost respondenta, ale také vědomí heterogenosti referenční skupiny starších a starých osob. Uveďme si příklad výroku „*Starší lidé jsou zárukou tradičních hodnot*“. Absolutní souhlas s tímto výrokem ve zprávě hodnotíme jako pozitivní postoj, jsme si však vědomi, že představuje právě pozitivní stereotyp. Naopak vyjádření, že: „ne vždy lze s takovým výrokem souhlasit“ by mohl indikovat „správný“, nezkršený postoj respondenta k vnímání stáří. V tomto konkrétním případě lze podobně interpretovat i absolutní nesouhlas s výše uvedeným příkladem výroku: o starších lidech se prostě nedá jednoznačně říci, že jsou nositeli tradičních hodnot. Takový typ vyjádření pak chápeme jako negativní, a to i přesto, že nemusí být namířeno proti starším lidem jako skupině a jistě není třeba jej tak absolutně interpretovat. Hodnocení pozitivní/negativní je tak třeba chápat vždy v kontextu té které položky.

Zvláště v závěru práce pracujeme se srovnáním výsledků s některými staršími výzkumy. Jsou to především tyto:

- pravidelné výzkumy Centra pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR (výběr z tiskových zpráv od roku 1993)
- Evropská studie hodnot 1999, (European Value Study - zkratka EVS, šetření provedla firma SC&C)
- Veřejné mínění o některých aktuálních otázkách zdravotnictví 2001 (šetření provedla firma TN Sofres - Factum)
- Život ve stáří 2002 (šetření provedla firma Stem/Mark) (Kuchařová 2002)

Příloha II

Současná institucionální struktura politiky aktivního stárnutí v České republice

Zpracovaly: Martina Prinzová, Lucie Vidovičová

Naším cílem bylo zmapovat organizace a instituce, které v České republice působí v oblasti „politiky stárnutí“. Jako „politiku stárnutí“ chápeme koncepcce, programy, opatření a služby určené seniorům. Zvláštní pozornost jsme věnovali těm z nich, které umožňují seniorům vést zdravý a aktivní život ve společnosti. „Politiku aktivního stárnutí“ chápeme jako kombinaci elementů produktivního stárnutí se silným důrazem na kvalitu života a mentální a fyzické blaho (*well-being*) (Walker, 2002).

V první části textu nejprve stručně charakterizujeme institucionální rámec politiky stárnutí v České republice, tj. blíže specifikujeme oblasti, které organizace a instituce působící v oblasti této politiky svou činností pokrývají. Jde o oblast sociálního zabezpečení, sociálních služeb, zdravotní péče, trhu práce, celoživotního vzdělávání a výzkumu. V další části věnujeme pozornost „politice stárnutí“ české vlády a územních samospráv. Blíže specifikujeme některé aspekty důchodové reformy, která je jedním z hlavních témat sociálního dialogu v České republice. Na závěr shrnujeme získané poznatky o aktivitách nevládních neziskových organizacích v oblasti zastupování zájmů seniorů, podpory zdraví a sociálních služeb a aktivit pro seniory.

1. „Politika stárnutí“ české vlády

Česká vláda a její ministerstva věnovaly zvýšenou pozornost problematice seniorů především v souvislosti s Mezinárodním rokem seniorů vyhlášeným OSN pro rok 1999. Nad jeho organizačním zabezpečením převzalo záštitu **Ministerstvo práce a sociálních věcí** a jako koordinační a řídicí orgán pro zajištění jeho programové náplně byla usnesením vlády ustavena **Národní koordinační rada**. Rada pracovala pod vedením tehdejší náměstkyně ministra práce a sociálních věcí a byla složena ze zástupců obou komor Parlamentu ČR vybraných ministerstev a řady občanských sdružení. Cílem rady bylo podnítit občanskou iniciativu při organizaci akcí na mezinárodní, celostátní, regionální a místní úrovni týkajících se seniorů. K posílení iniciativy nestátních subjektů vypsal MPSV začátkem roku 1999 výběrové řízení k předložení projektů zaměřených na čtyři tématické okruhy:

- konference, výzkumné programy a vzdělávací akce,
- sportovní, kulturní a zájmové umělecké činnosti,
- publikační programy,
- akce zaměřené na zlepšení mezigeneračního soužití a zkvalitnění života seniorů.

Z 250 předložených projektů bylo na základě rozhodnutí koordinační rady vybráno a finančně podpořeno 20 projektů.

Na svém posledním zasedání formulovala Národní koordinační rada "Teze programu stárnutí" jako podkladový materiál pro další práci na řešení problematiky seniorů. Na základě návrhu Národní koordinační rady byl rozhodnutím tehdejšího ministra práce a sociálních věcí Vladimíra Špidly v červenci 2000 vytvořen **Poradní sbor k problematice stárnutí** jako stálý poradní orgán ministra. Jeho hlavním úkolem byla příprava Národního programu přípravy na stárnutí populace v ČR v duchu výzvy IV. světové konference o stárnutí, která se konala v září 1999 v Montrealu. Členy poradního sboru byli zástupci Ministerstva práce a sociálních věcí, Ministerstva zdravotnictví, Ministerstva obchodu a průmyslu, Ministerstva zemědělství, Ministerstva pro místní rozvoj, Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy, zástupci

organizací a sdružení působících v oblasti péče o seniory a přední odborníci z oblasti sociální politiky.

Poradní sbor ministra vypracoval za účasti všech vládních resortů "Návrh základních principů Národního programu přípravy na stárnutí populace v ČR", který byl na konci roku 2001 schválen vládou. Uvedené principy rozpracovaly jednotlivé vládní resorty do oblasti své působnosti. Na podkladě resortních programů přípravy na stárnutí populace byl sestaven a v květnu 2002 vládou schválen "**Národní program přípravy na stárnutí na období let 2003-2007**".

Deklarovaným cílem tohoto dokumentu je „*podpořit rozvoj společnosti pro lidi všech věkových skupin tak, aby lidé mohli stárnout důstojně, v bezpečí a mohli se i nadále podílet na životě společnosti jako plnoprávní občané.*“ Národní program přípravy na stárnutí se proto obrací na celou společnost: mladou generaci, střední generaci i samotné seniory. Jeho jednotlivé cíle jsou zformulovány v rámci těchto oblastí:

- etické principy,
- přirozené sociální prostředí,
- pracovní aktivity,
- hmotné zabezpečení,
- zdravý životní styl, kvalita života,
- zdravotní péče,
- komplexní sociální služby,
- společenské aktivity,
- vzdělávání,
- bydlení.

Cíle programu vztahující se k uvedeným oblastem jsou dále rozpracovány do podoby konkrétních opatření, za jejichž realizaci odpovídají jednotlivá ministerstva.

Ministerstvo práce a sociálních věcí (MPSV) by mělo ve spolupráci s ostatními ministerstvy:

- odstraňovat příčiny nepřijatelného omezování základních práv a svobod z důvodu věku, podporovat vznik a rozšiřování odborných materiálů bojujících proti diskriminaci z důvodu věku a realizaci výzkumů a projektů v této oblasti,
- podporovat přístupy k zachování přirozeného sociálního prostředí jako předpokladu pro udržení a případně i rozvoj společenského postavení seniorů,
- vytvářet podmínky pro zvýšení zaměstnanosti starších pracovníků,
- v oblasti hmotného zabezpečení podporovat vědomí vlastní odpovědnosti za přípravu na stáří a připravit adekvátní opatření reagující na stárnutí populace v oblasti důchodového pojištění,
- rozvíjet opatření, programy a postupy podporující zdravý životní styl a zdravé stárnutí,
- vytvořit systém komplexních sociálních služeb respektující práva a individuální potřeby seniorů,
- získávat seniory k účasti na společenských aktivitách a využívat jejich potenciálu.

Ministerstvo zdravotnictví (MZ) odpovídá ve spolupráci s ostatními ministerstvy mimo jiné za:

- rozvoj oblasti integrované domácí péče jako nezbytného předpokladu setrvávání seniora v přirozeném domácím prostředí,
- podporu programů prevence a zdravotních programů pro seniory,
- rozvoj systému zdravotní péče o seniory,

- zlepšování koordinace zdravotní péče a sociálních služeb,
- systematické řešení péče o chronické a ošetrovatelsky náročné pacienty.

Ministerstvo pro místní rozvoj (MPMR) je ústředním orgánem státní správy ve věcech regionální politiky, politiky bydlení, rozvoje domovního a bytového fondu atd. V rámci Národního plánu přípravy na stárnutí by se mělo podílet mimo jiné na:

- vytváření podmínek pro důstojné a přiměřené bydlení seniorů, tj. realizaci programu výstavby podporovaných bytů,
- koncipování nové formy podpory pořízení bydlení budoucími seniory,
- podpoře výzkumu v oblasti bydlení seniorů a jejich potřeb.

Ministerstvo vnitra (MV) mělo v rámci „Komplexního součinnostního programu prevence kriminality na místní úrovni“ pokračovat v podpoře projektů se specifickým zaměřením na seniory, tj. především projektů směřujících do oblasti vyšší informovanosti a bezpečnosti seniorů.

Úkolem **Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy (MŠMT)** je ve spolupráci s dalšími ministerstvy mimo jiné:

- integrovat do vzdělávacích programů na všech stupních školského systému informace o stárnutí a přípravě na stáří a pozitivně ovlivňovat stereotypní přístup ke stárnutí a starším lidem,
- vytvořit a realizovat systém celoživotního vzdělávání,
- podporovat projekty zaměřené na aktivní stárnutí a zdravý životní styl,
- podporovat vzdělávací programy Univerzity třetího věku (U3V) a iniciovat vznik Akademií třetího věku,
- zvyšovat informovanost seniorů o možnostech a formách vzdělávání.

Uvedená ministerstva lze z hlediska Národního programu přípravy na stárnutí považovat za „klíčová“. Na realizaci opatření programu by se však měla určitým způsobem podílet ve vzájemné součinnosti také ostatní ministerstva. Zdá se, že cílem programu je odstranit meziresortní bariéry v oblasti politiky stárnutí a zaangažovat na řešení problematiky stárnutí populace všechny resorty a jim podřízené instituce.

1.1 Důchodová reforma

Reformní proces českého důchodového systému začal již v roce 1990. V první etapě završené přijetím zákona o důchodovém pojištění v roce 1995 byly vytvořeny základní předpoklady pro další vývoj systému. Došlo k odstranění preferencí, zavedení pojistného, dvousložkové konstrukce výpočtu důchodu a zákonných pravidel pro valorizaci důchodů v základním systému. Současně došlo k založení soukromého dobrovolného kapitálově financovaného penzijního připojištění.

Ve druhé etapě se v základním systému realizovala některá úsporná opatření a začaly se připravovat korekce stávajícího stavu a zásadní změny v institucionálním zabezpečení systému. V dubnu 2001 schválila vláda dokument s názvem "**Hlavní teze koncepce pokračování důchodové reformy**". Koncepce definuje jako hlavní zásady reformy:

- zachování průběžně financovaného státem garantovaného důchodového pojištění a dobrovolného soukromě kapitálově financovaného doplňkového důchodového připojištění,
- provedení zásadních korekcí zajišťujících stabilitu systému,
- návrh alternativy v podobě přechodu od současného dávkově definovaného k příspěvkově definovanému průběžnému systému (NDC),

- transformaci současného nositele pojištění (České správy sociálního zabezpečení) na veřejnoprávní Sociální pojišťovnu oddělenou od státního rozpočtu,
- rozvoj doplňkových systémů založením II. pilíře - zaměstnaneckého připojištění.

Koncepce vznikala postupně od počátku roku 2000. Jednání o znění koncepce probíhala v rámci Podvýboru pro důchodovou reformu Senátu Parlamentu ČR a v rámci Dočasné komise Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR pro důchodovou reformu. Projednávána byla také na poradách vedení MPSV. První verze koncepce byla prezentována v říjnu 2000 na Sociální konferenci. V březnu 2001 byla koncepce pokračování důchodové reformy projednána rovněž na plenární schůzi Rady hospodářské a sociální dohody (tripartity).

Teze koncepce dalšího pokračování důchodové reformy si klade za cíl předložit představu vlády o cílové podobě důchodového systému a především vytvořit základnu pro další diskusi. Ta v současné době probíhá jednak v rámci Podvýboru pro reformu důchodového systému Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR a Podvýboru pro sociální politiku a zdravotnictví Senátu Parlamentu ČR a jednak v rámci tripartity.

2. Institucionální rámec „politiky stárnutí“ v České republice

2.1 Sociální zabezpečení

Sociální zabezpečení v je v České republice realizováno prostřednictvím tří systémů: sociálního pojištění, státní sociální podpory a sociální pomoci. Příjmy ve stáří jsou zajišťovány především v rámci systému sociálního pojištění, který zahrnuje důchodové a nemocenské pojištění. V rámci důchodového pojištění jsou občanům vypláceny starobní, invalidní a pozůstalostní důchody. Stávající systém důchodového pojištění je založen na dvou pilířích.

První, základní pilíř tvoří povinné důchodové pojištění koncipované na bázi průběžného financování. Od roku 1996 se postupně zvyšuje věková hranice odchodu do důchodu tak, aby v horizontu do roku 2007 dosáhla úrovně 57-61 let u žen a 62 let u mužů. Zákonem je definována také možnost vzniku nároku na předčasný starobní důchod. Nositelem povinného důchodového pojištění je **Česká správa sociálního zabezpečení (ČSSZ)**. ČSSZ je samostatnou rozpočtovou organizací podřízenou Ministerstvu práce a sociálních věcí.

Druhým, doplňkovým pilířem je penzijní připojištění podporované státním příspěvkem. Systém je založen na občanském principu, účast v něm se odvíjí od dobrovolného rozhodnutí jednotlivce a konkurenčních nabídek penzijních fondů. V oblasti penzijního připojištění působí v ČR v současné době **13 penzijních fondů** povolených Ministerstvem financí. To po dohodě s Ministerstvem práce a sociálních věcí a Komisí pro cenné papíry uděluje povolení ke vzniku a činnosti penzijních fondů a vykonává v nich státní dozor.

2.2 Trh práce

Až do roku 1989 byla pro českou ekonomiku charakteristická vysoká participace lidí v pracovním procesu, na níž se významně podíleli také starobní důchodci. Restrukturalizace a pokles výkonnosti ekonomiky byly po roce 1989 spojeny s poklesem zaměstnanosti. Míra nezaměstnanosti se přesto v letech 1993-1996 udržela na nízkých hodnotách (kolem 3 %). K nízké nezaměstnanosti podstatně přispělo prudké snížení počtu pracujících starobních důchodců. Od roku 1997 dochází k dalšímu poklesu zaměstnanosti a tento pokles se již začíná přelévat do nárůstu nezaměstnanosti, která v roce 2000 poprvé překročila hranici 9 %. Ke skupinám s nejvyšší mírou specifické nezaměstnanosti patří obvykle vedle absolventů škol, mladistvých a občanů se zdravotním pojištěním také občané nad 50 let věku. V České republice tomu ale zatím tak není (na konci roku 2002 byla nezaměstnanost mužů ve věku 55-

59 let pouze 3,3 %; u žen ve věku 50-54 let byla nezaměstnanost asi o pětinu nižší než celková ženská nezaměstnanost). Hlavním důvodem této skutečnosti je možnost předčasného odchodu do důchodu. Za jednu z hlavních příčin ohrožení starší pracovní síly na trhu práce lze považovat zavádění nových technologií a měnící se strukturu pracovních míst. Starší zaměstnanci čelí i obecnému negativnímu postoji vůči investicím do obnovy a zvyšování jejich kvalifikace. (Kotýnková, Červenková, 2001)

Státní politika zaměstnanosti je v kompetenci **Ministerstva práce a sociálních věcí**, jí přímo podřízené **Správy služeb zaměstnanosti** a územních orgánů - **úřadů práce**. Ministerstvo práce a sociálních věcí zpracovalo "Národní plán zaměstnanosti", který v květnu 1999 schválila vláda. Jde o střednědobou strategii, jejíž struktura vychází z evropské strategie zaměstnanosti. Strategie je zaváděna prostřednictvím každoročních akčních plánů.

Akční plán na rok 2002 stanovil v rámci Směrnice 3 pilíře "Zlepšování zaměstnatelnosti" jako cíl vlády vytvářet pro starší pracovníky (nad 50 let věku) vzdělávací a rekvalifikační programy, aby mohli zastávat současná nebo nová pracovní místa a zavádět pružné pracovní podmínky včetně možnosti práce na částečný nebo poloviční úvazek. Prostřednictvím úřadů práce má být pro starší osoby uvolňované při restrukturalizaci národního hospodářství zajišťována rekvalifikace a podporována opatření, který by preferovala udržení pracovního poměru starších zaměstnanců.

S účinností od října 1999 byl novelizován zákon o zaměstnanosti č. 1/1999 Sb. Jedním z cílů této novelizace bylo zabudování nástrojů proti diskriminaci. Úřady práce mají vyhodnocovat a postihovat případy, kdy dochází k věkové diskriminaci ze strany zaměstnavatelů.

2.3 Celoživotní vzdělávání

V oblasti vzdělávání seniorů působí v České republice dva typy institucí.

- Akademie třetího věku působí zejména v rámci občanských sdružení a obecních institucí zabývajících se poskytováním služeb seniorům.
- Univerzity třetího věku působí v rámci vysokých škol a jejich fakult. Pořádají vysokoškolské vzdělávání pro občany - seniory, kteří ukončili výdělečnou činnost a pro invalidní občany, kteří mají zájem o určitý vědní obor. Studijní obory nejsou totožné s akreditovanými vysokoškolskými studijními obory, ale mají charakter vybraných přednášek pro rozšíření poznatků v oboru zájmu. Zastřešující organizací univerzit třetího věku je **Asociace univerzit třetího věku (AU3V)**. Jejím hlavním úkolem je zajistit institucionální podporu aktivit univerzit třetího věku v rámci rozpočtu Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy a podporovat a iniciovat aktivity českých vysokých škol v oblasti vzdělávání seniorů.

Oblast vzdělávací politiky je v kompetenci **Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy**. To v rámci svého dlouhodobého záměru v oblasti vysokých škol deklaruje jako jednu ze svých priorit rozvoj celoživotního vzdělávání. Ministerstvo chce podporovat kurzy pro seniory typu univerzit třetího věku a zvyšovat informační gramotnost seniorů. V posledně jmenované oblasti se angažuje také **Ministerstvo informatiky** v rámci svého "Programu počítačové gramotnosti" zaměřeného hlavně na občany starší a střední generace.

2.4 Zdravotní péče

Zdravotní péče je poskytována ve státních a nestátních zdravotnických zařízeních. Zdravotní péče je financována dotacemi ze státního rozpočtu a místních rozpočtů, zdravotními pojišťovnami a v některých případech spolufinancována platbami uživatelů.

Klíčovou institucí v oblasti politiky zdravotní péče je **Ministerstvo zdravotnictví**. V rámci své střednědobé koncepce resortní politiky pro období 2003-2006 věnuje pozornost

problematice stárnutí především v souvislosti s rozvojem tzv. zdravotně sociální péče. Snahou Ministerstva zdravotnictví je zajišťovat tuto oblast jednak podporou nových a nedostatečně rozvinutých forem zdravotní péče jako je hospicová péče a domácí péče a jednak podporou aktivit zdravotně postižených a chronicky nemocných občanů. V rámci řešení problematiky stárnutí je záměrem Ministerstva zdravotnictví zřízení specifického dotačního programu a spolupráce s Ministerstvem práce a sociálních věcí na provázání aktivit obou resortů v otázkách stárnutí a návaznosti zdravotní a sociální péče.

V oblasti prevence a podpory zdraví je cílem resortu postupná realizace cílů dokumentu Světové zdravotnické organizace „Zdraví pro všechny v 21. století“, který přijala vláda v říjnu 2002. Řízení, koordinaci a kontrolu úkolů vyplývajících z tohoto programu má zajišťovat Rada pro zdraví a životní prostředí, jejíž předsedkyní je ministryně zdravotnictví, a Radou zřízený Výbor ZDRAVÍ 21.

2.5 Sociální služby

Za dobu posledních deseti let se v České republice vytvořilo široké spektrum sociálních služeb. Mezi sociální služby nejčastěji využívané seniory patří zejména:

- domovy a penziony,
- podporované bydlení,
- osobní asistence,
- pečovatelská služba,
- centra denních služeb,
- poradny,
- tísňová péče³³.

Deklarovanými cíli těchto služeb je podpora rozvoje nebo alespoň zachování soběstačnosti seniorů a obnovení či zachování jejich původního životního stylu (domovy, penziony, centra denních služeb), umožnění života ve vlastním domácím prostředí (podporované bydlení, pečovatelská služba, osobní asistence), zprostředkování informací (poradny) a snížení rizika poškození zdraví nebo života (tísňová péče).

Zmíněné sociální služby mohou být zřizovány a provozovány orgány místní samosprávy - tj. zejména obcemi a z části také kraji - a nestátními subjekty (tj. zejména občanskými sdruženími a církevními organizacemi). Sociální péče poskytovaná prostřednictvím těchto typů zařízení je financována především dotacemi ze státního rozpočtu a místních rozpočtů, sponzoringem, granty a v některých případech také platbami klientů.

2.6 Výzkum

V České republice působí **Výzkumný ústav práce a sociálních věcí** (Research Institute for Labour and Social Affairs - RILSA), příspěvková organizace zřízená Ministerstvem práce a sociálních věcí. Hlavní náplní ústavu je aplikovaný výzkum v oblasti práce a sociálních věcí na regionální, celostátní i mezinárodní úrovni, formulovaný podle aktuálních potřeb orgánů státní správy, popřípadě neziskových či privátních subjektů. Ústav také vykonává konzultantskou činnost pro uživatele výsledků výzkumů a organizuje semináře a konference. Každoročně je do výzkumného plánu zařazována také seniorská problematika. Základními výzkumnými tématy v posledních obdobích jsou: ekonomická situace důchodců, důchodové systémy a institut předčasných důchodů, sociální ochrana, mapování diskriminace na základě věku, mezigenerační solidarita, společenská, sociální a zdravotní péče o seniory - sledování úrovně a dostatečnosti služeb aj.

---

³³ Uvedené členění sociálních služeb vychází z návrhu typologie sociálních služeb Ministerstva práce a sociálních věcí z července 2002.

Velmi aktivními institucemi na poli sociálně-gerontologického výzkumu jsou také některé z českých univerzit, zejména Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, Fakulta sociálních věd Karlovy univerzity v Praze, Fakulta humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni aj. Nezřídka se jedná o instituce, jejichž mateřské univerzity také pořádají kurzy Univerzit třetího věku.

I přes relativní dostatek akademických institucí zabývajících se problémem stárnutí společnosti, některé oblasti výzkumu stále zůstávají nepokryty - např. dlouhodobé sledování zdravotního stavu seniorů, bytové podmínky stárnoucí populace, výzkumy s respondenty staršími 60 let, mediální obraz stáří a starých lidí, patologické, nestandardní formy a okolnosti stárnutí (abúzus farmak a návykových látek, zneužívání osob ve vyšším věku, stárnutí v minoritních skupinách, aj.). Doposud také chybí ucelená publikace, manuál, který by mapoval situaci seniorů a souhrnně prezentoval výsledky ukončených šetření.

Mimo sociálního výzkumu má Česká republika také velmi bohatou historii geriatrické a gerontologické medicíny.

3. Sociální dialog

Jako institucionalizovaná platforma pro sociální dialog mezi vládou, odbory a zaměstnavateli (tripartita) působí v ČR **Rada hospodářské a sociální dohody (RHSD)**. Představuje společný dobrovolný dohádovací a iniciativní orgán vlády, odborů a zaměstnavatelů k dosahování shody v zásadních otázkách hospodářského a sociálního rozvoje. Plenární schůzi Rady hospodářské a sociální dohody České republiky jako nejvyšší orgán této tripartity tvoří 7 zástupců vlády, 7 zástupců odborů a 7 zástupců zaměstnavatelů. V současné době jsou sociálními partnery vlády za odbory Českomoravská konfederace odborových svazů a Asociace samostatných odborů, za zaměstnavatele Svaz průmyslu a dopravy České republiky a Konfederace zaměstnavatelských a podnikatelských svazů České republiky. Plenární schůze RHSD zasedá zpravidla jednou za dva měsíce.

3.1 Odbory

Největší odborovou centrálou v České republice je **Českomoravská konfederace odborových svazů (ČMKOS)**. Sdružuje na základě dobrovolnosti většinu odborových svazů působících v České republice. Jejich členská základna dosahuje téměř 833 000 členů. Hlavním posláním ČMKOS je sdružovat odborové svazy a koordinovat jejich činnost k obhajobě práv odborářů a k prosazování společných zájmů a potřeb lidí námezdní práce. ČMKOS má mimo jiné právo připomínkovat návrhy zákonů.

Nejvyšším orgánem ČMKOS je sjezd, který se schází 1x za čtyři roky. V období mezi sjezdy je nejvyšším orgánem konfederace Sněm. Výkonným orgánem ČMKOS je Rada, která řídí činnost ČMKOS v období mezi zasedáními Sněmu. Na úrovni všech krajů působí Regionální rady odborových svazů.

Program ČMKOS na období 2002 - 2006 přijatý III. sjezdem ČMKOS konaným v dubnu 2002 v Praze rozpracovává politiku ČMKOS mimo jiné také v oblasti:

- zaměstnanosti a přípravy na povolání,
- sociální dialogu a pracovněprávních vztahů,
- sociální politiky.

V oblasti zaměstnanosti a přípravy na povolání je cílem ČMKOS „*trvalé směřování k efektivní, plné zaměstnanosti založené na principu rovných příležitostí. Přitom soustavné celoživotní vzdělávání považujeme za jednu z podstatných podmínek udržení zaměstnanosti*“. ČMKOS bude mimo jiné požadovat, prosazovat a podporovat „*politiku zaměřenou na omezení dlouhodobé nezaměstnanosti a na zvýšenou ochranu skupin nejvíce ohrožených na*

trhu práce (mládež, občané v předdůchodovém věku, ženy, handicapovaní)“ a „ programy pro celoživotní vzdělávání a rekvalifikace“.

V oblasti sociální politiky je cílem odborů „rozvoj a ochrana sociálního státu“. V rámci zdokonalování stávajících sociálních systémů (zejména důchodového pojištění) bude ČMKOS podporovat pouze „*taková opatření, která budou garantovat důstojné životní podmínky pro všechny skupiny občanů*“. V zájmu naplnění tohoto cíle chce ČMKOS mimo jiné prosazovat:

- zvýšení kupní síly vyplácených důchodů, v nejbližší době alespoň na úroveň roku 1989 a dále tak, aby se důchodci adekvátně podíleli na růstu bohatství společnosti,
- vznik tripartitně spravované Sociální pojišťovny,
- vznik zaměstnaneckého penzijního připojištění, postaveného na neziskovém principu,
- vytvoření podmínek pro adekvátní penzijní připojištění zaměstnanců ve veřejné sféře,
- odstranění nerovných podmínek v oblasti sociálního a zdravotního pojištění zaměstnanců a osob samostatně výdělečně činných a v oblasti daňového a odvodového zatížení.

3.2 Zástupci zaměstnavatelů

Největší organizací sdružující zástupce zaměstnavatelů je **Svaz průmyslu a dopravy České republiky**. Jedním ze strategických cílů Svazu průmyslu a dopravy obsažených v Programové deklaraci pro období 2002 až 2004 je „*účastnit se přípravy reformy penzijního systému*“ a využívat přitom poznatků odborníků. V rámci samotné reformy pak podporovat vytvoření systému stimulujícího využití skupinové formy důchodového pojištění (s příspěvkem zaměstnavatele) a prosazovat zlepšení daňových podmínek doplňkového penzijního připojištění a životního pojištění. Stejně jako ČMKOS podporuje Svaz průmyslu a dopravy zřízení Sociální pojišťovny.

3.3 Sociální dialog v oblasti důchodové reformy

Doposud získané informace naznačují, že v oblasti problematiky seniorů a politiky stárnutí je hlavním tématem sociálního dialogu na národní úrovni důchodová reforma. Sociální partneři se shodují na tom, že je nutná. Jako důvod reformy pak udávají především zaostávání reálné hodnoty důchodů ve srovnání s obdobím před rokem 1990, vysokou nivelizací důchodů, nárůst počtu předčasných starobních důchodů, demografický vývoj a neexistenci zaměstnaneckého připojištění. V rámci tripartity byla zřízena Pracovní skupina Rady hospodářské a sociální dohody pro koncepci důchodové reformy.

Zajímavé je, že názory odborů a zástupců zaměstnavatelů nejsou ve věci důchodové reformy v opozici. Situaci charakterizuje spíše jistý konsenzus obou stran. Sociální partneři jsou navíc o tématu dobře informováni. S odborníky v oblasti důchodové reformy spolupracuje ČMKOS i Svaz průmyslu a dopravy. (VUPSV, 2002)

4. „Politika stárnutí“ územních samospráv

4.1 Kraje

V roce 2001 začaly v České republice působit **krajské samosprávy**. V oblasti sociální politiky, práce a služeb krajské samosprávy v rámci své samostatné působnosti zřizují a spravují zařízení sociální péče, podílí se na přípravě koncepčních a programových dokumentů v oblasti rozvoje sociálních služeb a vypracovávají koncepci sociální politiky regionu. V rámci přenesené působnosti pak mimo jiné řídí a kontrolují výkon státní správy v sociálním zabezpečení, zabezpečují poskytování příspěvků organizacím a občanům na úhradu nákladů na sociální služby a spolupracují s dalšími orgány, organizacemi a odborníky při realizaci rozvoje sociálních služeb.

Koncepce sociální politiky a sociálních služeb na úrovni krajů zohledňuje také demografické trendy. Konkrétní priority rozvoje sociálních služeb jednotlivých krajů mohou mít v konečném důsledku vliv na to, v jakém rozsahu a v jaké podobě budou služby pro seniory krajskou samosprávou podporovány. Z dostupných dokumentů je zřejmé, že na úrovni krajů je v tomto smyslu věnována pozornost především zajištění dostatečné kapacity rezidenčních služeb (domovy pro seniory, penziony) a terénních asistenčních služeb (pečovatelská služba). Pojem aktivní stáří není v programech rozvoje jednotlivých krajů explicitně zmiňován.

4.2 Města a obce

Také „politika stárnutí“ na úrovni **měst a obcí** je úzce svázána především ze zřizováním a provozem různých typů sociálních služeb pro seniory. Podle zpráv v tisku působí ve třech městech České republiky také tzv. **poradní sbory seniorů**, které úzce spolupracují s místními starosty (primátory) a zastupiteli, upozorňují na problémy místních seniorů a navrhují možnosti jejich řešení. V oblasti sociálních služeb pro seniory na úrovni měst a obcí se angažují dvě „zastřešující“ organizace.

- Pozornost kvalitě života seniorů a aktivnímu stáří věnují města, která jsou členy asociace **Národní síť zdravých měst**. Členy národní sítě zdravých měst je celkem 32 českých a moravských měst. Jednou ze sekcí činnosti této organizace je „Aktivní stáří ve Zdravém městě, obci, regionu“. V jejím rámci probíhá spolupráce měst s cílem rozvíjet na místní úrovni široké spektrum služeb umožňujících aktivní život seniorů. Příkladem dobré praxe může být v tomto smyslu Zdravé město Chrudim. Městské Centrum sociálních služeb a pomoci v Chrudimi pravidelně vydává časopis Chrudimský senior, zřídilo tzv. Senior linku a Chrudimskou univerzitu třetího věku. Z podnětu Centra sociálních služeb vznikla také Společnost seniorů a jejich přátel, která pořádá pro seniory akce v rámci zdravého využití volného času.
- **Svaz měst a obcí** je dobrovolnou a nevládní organizací, jejímiž řádnými členy je zhruba 2 100 obcí, ve kterých žije okolo 7 milionů obyvatel. Představitelé svazu jednají s vládou i parlamentní politickou reprezentací a spolupracují na návrzích legislativních opatření formou připomínkování právních norem v oblastech týkajících se místní samosprávy. V rámci Mezinárodního roku seniorů vyhlásil Svaz ve spolupráci s Národní koordinační radou pro rok seniorů soutěž „Obec seniorům“, jejímž cílem bylo podnítit zájem obecních zastupitelů o život starších spoluobčanů a tím vytvořit podmínky pro zlepšení životních podmínek seniorů v jejich bydlištích. V kategorii měst zvítězilo v této soutěži město Šternberk, které provozuje pečovatelskou a ošetrovatelskou službu pro seniory a Informační centrum pro seniory. Město svým seniorům poskytuje slevy na vstupném do divadla a do kina a bezplatný pronájem sálů a kluboven. Funguje zde také tzv. fond seniorů, v jehož rámci má každá seniorská organizace možnost požádat si o příspěvek pro svou činnost. Zdá se, že soutěž „Obec seniorům“ byla spíše jednorázovou akcí Svazu měst a obcí v oblasti seniorské problematiky. Internetové stránky Svazu se o dalších aktivitách v této oblasti nezmiňují.

5. Nevládní neziskové organizace zabývající se seniory a problémy stárnutí

Z doposud získaných poznatků se zdá, že aktivity nevládních neziskových organizací zabývajících se seniory a problémy stárnutí v České republice se soustředí do několika oblastí

- organizace hájí zájmy důchodců-seniorů v jednáních s orgány státní správy na centrální nebo místní úrovni, věnují se problematice podpory zdraví ve vyšším věku a sociálně

zdravotní péče o seniory a působí v oblasti sociálních služeb a aktivit pro seniory. Jednotlivé organizace lze rozdělit do několika skupin podle toho, která z uvedených činností tvoří „jádro“ jejich aktivit.

5.1 Organizace reprezentující zájmy důchodců - seniorů

Jde o organizace působící na národní i místní úrovni. Mezi nejvýznamnější organizace, které hájí zájmy důchodců na národní úrovni, patří Koordinační výbor organizací důchodců a zdravotně postižených, Asociace důchodců odborářů a Svaz důchodců ČR. Příkladem organizace reprezentující zájmy seniorů na regionální úrovni je Koordinační centrum organizací seniorů a zdravotně postižených v Ostravě.

- **Koordinační výbor organizací důchodců a zdravotně postižených (KVOD)** je zastřešující zájmovou organizací (18 členských organizací). V pěti komisích KVOD (sociální, zdravotní, mezinárodní, bytové a bezpečnostní) pracuje dobrovolně řada seniorů - odborníků. KVOD reprezentuje jednotlivé organizace při jednání s vládou ČR a jejími členy, se zákonodárnými sbory, s politickými stranami, s odbory apod. KVOD podává připomínky k připravovaným zákonům a vyhláškám (např. k lékové politice, ke koncepci dalšího pokračování důchodové reformy aj.).
- **Asociace důchodců odborářů (ADO)** byla ustavena jako poradní orgán při Českomoravské konfederaci odborových svazů (ČMKOS). Jednotlivé odborové svazy jsou v Asociaci zastoupeny svými delegáty nebo při jednotlivých odborových svazech vytvářejí vlastní seskupení - kluby důchodců. ADO působí vně i uvnitř odborů. Svou pozornost věnuje postavení důchodců ve společnosti, otázkám valorizace důchodů, obnově kupní síly důchodů na úroveň roku 1989, problémům seniorů v oblasti zdravotní péče, bydlení, dopravy, bezpečnosti aj. ADO v úzké spolupráci s KVOD komunikuje na uvedené témata s odborníky, vědeckými a výzkumnými pracovišti a vládními resorty. Svými podněty a návrhy se ADO podílela také na přípravě Národního programu stárnutí. V rámci své činnosti uvnitř odborových svazů usiluje ADO o zkvalitnění péče o důchodce v odborových svazech a využití jejich zkušeností a poznatků.
- **Svaz důchodců ČR (SDČR)** je občanským sdružením. Vedle pražského ústředí a sekretariátu Svazu působí na území republiky celá řada místních poboček. Na sjezdu Svazu volení představitelé zastupují české seniory při jednáních s ministry i poslanci o potřebách a zájmech seniorů. Svaz důchodců sleduje zejména faktory působící na materiální podmínky starších lidí (tj. např. vývoj reálné hodnoty důchodů, finanční zatížení starých lidí v oblasti zdravotnictví, vývoj výdajů na bydlení v rodinách důchodců apod.). U příležitosti Mezinárodního roku seniorů vydal Svaz sborník „Situace seniorů České republiky na přelomu tisíciletí“. Na rozdíl od ADO, kde jednotlivé organizace působí při podnicích, je SDČR organizován na teritoriálním principu a má své místní organizace v několika desítkách měst v ČR. Místní organizace se věnují především přednáškové a vzdělávací činnosti, poradenství pro seniory a organizování zájmové činnosti. Zpravidla spolupracují s místní samosprávou a hájí zájmy místních seniorů.
- **Koordinační centrum organizací seniorů a zdravotně postižených** v Ostravě sdružuje zástupce organizací seniorů a zdravotně postižených v rámci regionu. Cílem koordinačního centra je vytvořit podmínky pro účelnou spolupráci a využití aktivit organizací pracujících ve prospěch seniorů a zdravotně postižených. Rada koordinačního centra zastupuje zájmy těchto organizací v jednáních s ostravským magistrátem a

zastupitelstvem, deklarována je také snaha o spolupráci s neziskovými organizacemi v sociálně zdravotní oblasti v regionu a s ADO a s KVODEM v celostátním měřítku.

5.2 Organizace věnující se podpoře zdraví seniorů a sociálně zdravotní péči o seniory

V oblasti podpory zdraví ve vyšším věku a sociálně zdravotní péče o seniory se v České republice výrazně angažuje zejména občanské sdružení GEMA, Česká gerontologická a geriatrická společnost a Česká alzheimerovská společnost. Všechny tři organizace spolu úzce spolupracují. Spojuje je mimo jiné osoba MUDr. Ivy Holmerové, která je místopředsedkyní sdružení GEMA a České alzheimerovské společnosti a tajemníkem České gerontologické a geriatrické společnosti. Poslední dvě zmíněné organizace zastupovala MUDr. Holmerová také v Národní koordinační radě pro rok seniorů. Všechny tři organizace působí v rámci pražského Gerontocentra a spolu se Svazem důchodců v ČR se podílí na vydávání časopisu Gerontologické aktuality.

- **GEMA** je občanské sdružení zabývající se podporou zdraví, rozvojem gerontologie, geriatrie a kvality péče o chronicky nemocné. Je nositelem projektu „Stárnout zdravě v České republice“, který je součástí projektu „Ageing Well in Europe“ podporovaného Evropskou komisí. O projekt projevila podle údajů GEMY zájem také Národní síť zdravých měst a Svaz důchodců ČR. V rámci projektu se seniory účastní různých aktivit podporujících zdraví ve vyšším věku. Sdružení vydává materiály k jednotlivým problémům ochrany zdraví a bezpečnosti seniorů. Jedním z cílů projektu je také vytvořit „kontaktní centra“ pro seniory v regionech ČR. Dalším cílem je stimulace dobrovolnické činnosti mezi samotnými seniory. Zájemci z řad seniorů se v rámci projektu budou moci vyškolit v „seniorské poradce“ na Univerzitě volného času a působit v „kontaktních centrech“.
- **Česká gerontologická a geriatrická společnost (ČGGS)** se věnuje především problematice zdravotně sociální péče o seniory a chronicky nemocné. Na dané téma vydává informační materiály a pořádá školicí akce. Zástupci společnosti vstupují do jednání především s Ministerstvem zdravotnictví a Ministerstvem práce a sociálních věcí, ale jsou v kontaktu také s dalšími organizacemi pro seniory - např. Svazem důchodců ČR a Životem 90. Společností prosazované pojetí zdravotnických služeb pro seniory je rozpracováno v pracovním materiálu ČGGS „Strategie služeb pro seniory“. Cílem veškerých zdravotnických služeb pro seniory je v rámci této strategie „*co nejdelší zachování zdraví a soběstačnosti, integrace ve společnosti i při zhoršení zdravotního stavu, co nejdelší setrvání v rodinném a domácím prostředí.*“ V období nemoci pak „*přiměřeně intenzivní a šetrné léčení a rehabilitace s ohledem na potřeby seniorů.*“
- **Česká alzheimerovská společnost (ČALS)** vznikla na základě setkávání a spolupráce profesionálů v oboru gerontologie - lékařů, sester, sociálních pracovníků, studentů a pečovatelských pracovníků zabývajících se problematikou občanů postižených demencí. Smyslem činnosti a existence společnosti je podpora pacientů postižených demencí, jejich rodinných příslušníků a prosazování jejich práv a zájmů na všech úrovních. ČALS provozuje v Praze kontaktní centrum, organizuje svépomocné skupiny rodinných příslušníků pacientů postižených demencí, zabývá se respitní péčí, pořádá edukační akce atd.

5.3 Organizace působící v oblasti sociálních služeb a aktivit pro seniory

Nedefinujeme-li aktivní stáří pouze v termínech produktivity, považujeme za důležité připojit i informaci o organizacích podporujících zdraví, soběstačnost a kvalitu života seniorů v nejširším slova smyslu.

Vedle krajů, měst a obcí jsou zřizovateli a provozovateli sociálních služeb a aktivit pro seniory zejména charitativní organizace církví, občanská sdružení a nadace. Na národní úrovni působí vedle charitativních organizací občanské sdružení Život 90. Řada dalších organizací pak působí v této oblasti na regionální úrovni - jako příklad lze uvést sdružení Remedium, Společnost Senior a nadaci Sue Ryder. Poskytováním služeb a organizováním různých aktivit pro seniory se do jisté míry zabývají také některé v předchozím textu již zmíněné organizace - především místní pobočky Svazu důchodců ČR, občanské sdružení Gema a Česká alzheimerovská společnost. Vedle těchto organizací se pořádání různých kulturních, vzdělávacích a sportovních aktivit pro seniory věnují především tzv. kluby důchodců - seniorů působící v celé řadě měst a obcí České republiky.

- Charitativními organizacemi církví provozujícími domovy, denní centra pro seniory, pečovatelskou a ošetrovatelskou službu a další aktivity pro seniory jsou sdružení **Česká katolická charita, Naděje a Diakonie**.
- **Život 90** je občanské sdružení, které svůj program charakterizuje heslem „Domov je doma“. Jeho cílem je podpora života starých, sociálně či zdravotně handicapovaných a osamělých lidí v jejich vlastních domovech. Sdružení je provozovatelem Informačního centra pro seniory, služby Senior telefon a tísňové volání AREION, domácí ošetrovatelské a pečovatelské služby, půjčovny kompenzačních pomůcek a Akademie seniorů. Činnost sdružení je založena na aktivní činnosti jeho členů - dobrovolníků, kteří pro sebe a své vrstevníky organizují nejrůznější aktivity. Život 90 působí především v Praze, mimo to v omezeném rozsahu také v rámci svých tří regionálních poboček. Sdružení je vydavatelem dvouměsíčníku Generace seniorů a měsíčního zpravodaje Senioři, které poskytují informace na téma moderní životní styl, aktivní a produktivní život ve stáří. Život 90 spolupracuje i na speciálním televizním vysílání pro seniory „Barvy života“.
- Občanské sdružení **Remedium** je sdružením pro podporu psychosociálních aktivit. Pořádá programy pro seniory, které upevňují jejich fyzickou a psychickou odolnost, zvyšují jejich informovanost, sebejistotu a odvalu žít plně svůj život. V rámci Školy seniorů probíhají celodenní vzdělávací a rehabilitační programy, Dny cvičení pro seniory, kurzy práce na PC, kurzy angličtiny apod. Sdružení se snaží prosazovat komunitní přístup ve zdravotně sociálních službách, tzn. propojit síť orgánů místní správy, poskytovatelů služeb a místních podnikatelských subjektů s uživateli a samotných seniorů.
- **Společnost Senior** je občanským sdružením, které vzniklo v Ostravě s cílem poskytovat pomoc seniorům při zapojování do společenských aktivit. Činnost sdružení zahrnuje pomoc při řešení bytových, sociálních a právních záležitostí seniorů a organizování společenských, vzdělávacích, kulturních a rekreačních akcí pro seniory. Sdružení chce také podporovat využití odborných schopností seniorů v oblastech expertních, technických, překladatelských a jiných vytvořením SENIOR EXPERT- SERVISU. Služby seniorů by tak mohly využívat místní samosprávy, školy, podnikatelé a další instituce. Společnost vydává čtvrtletně časopis Senior (periodikum ostravských seniorů) a provozuje obsáhlé internetové stránky s různými informacemi pro seniory. Společnost Senior úzce spolupracuje s Koordinačním centrem organizací seniorů a zdravotně postižených v Ostravě.
- **Nadace Sue Ryder** provozuje v Praze Domov Sue Ryder, který poskytuje své služby v rámci lůžkového oddělení, denního centra, veřejného komunitního centra a Akademie třetího věku.

- Tzv. **kluby důchodců, kluby seniorů, kluby dříve narozených** nebo **kluby aktivního stáří** vznikají často z iniciativy samotných seniorů, jejich zřizovateli jsou však často také městské a obecní úřady a charitativní organizace. Senioři se v nich mohou setkávat a účastnit se různých zájmových, sportovních, vzdělávacích a kulturních aktivit. Zvláštním typem klubu seniorů jsou Kluby seniorů České strany sociálně demokratické, které sdružují členy strany starší 60 let. Jejich smyslem aktivizovat seniory především v rámci činnosti strany.

6. Shrnutí

V české společnosti se nezdá se setkáváme s tradicionalistickými postoji vůči stáří a starším lidem. Deklarované pozitivní postoje však s sebou nesou i poměrně strnulé vnímání života v modelu tří uzavřených krabic: dětství a vzdělávání - střední věk a práce - stáří a odpočinek. Politika aktivního stárnutí ale předpokládá spíše kontinuální model propojeného životního cyklu (life-cycle approach), v němž jsou všechny tři aktivity stejně legitimní ve všech stádiích života. Z toho důvodu si myslíme, že politika aktivního stárnutí v České republice musí vycházet také ze změny širšího společenského klimatu. Nově definovaná ucelená koncepce obsahující mnohé z principů politiky stárnutí - Národní program přípravy na stárnutí populace, by takovou změnu mohla iniciovat. Jde o celospolečenský program pro období 2003-2007 pokrývající v rámci svých opatření široké spektrum oblastí života seniorů i širší společnosti. Na naplňování opatření by se měly ve vzájemné součinnosti podílet všechny vládní resorty. Významné je, že na formulaci programu spolupracovali vedle ministerských úředníků také zástupci organizací a sdružení působících v oblasti péče o seniory a odborníci z oblasti sociální politiky. Problémem zůstává jen pozvolná implementace těchto programů do praxe, a to zejména na centrální, ministerské úrovni. V procesu postupné transformace ekonomiky a politické scény je problematika seniorů nezdá se vnímána jako druhořadá.

Hlavním tématem sociálního dialogu v souvislosti se stárnutím populace je na národní úrovni reforma důchodového systému. Menší pozornost je věnována postavení starších pracovníků na trhu práce. Pozitivně lze hodnotit aktivitu odborových organizací, které se aktivně za práva seniorů zasazují.

Oblasti sociálně zdravotních služeb pro seniory je věnována pozornost především na místní úrovni. Hlavní roli v rozvoji a koncipování těchto služeb sehrávají především orgány územní samosprávy - kraje, města a obce. Ze strany neziskových organizací je seniorům a problematice stárnutí věnována poměrně široká pozornost. Přesto se jejich aktivity soustředí do omezeného počtu oblastí, věnují se problematice podpory zdraví ve vyšším věku a sociálně zdravotní péči o seniory, působí v oblasti sociálních služeb a aktivit pro seniory. Organizace hájící zájmy důchodců-seniorů v jednáních s orgány státní správy na centrální nebo místní úrovni jsou zatím spíše výjimkou a jejich vliv ne zcela odpovídá zastoupení seniorů v české společnosti.

S optimismem lze ovšem konstatovat, že dochází k postupnému rozvoji sítí pro-seniorsky orientovaných institucí na všech společenských úrovních a regionech. Jejich vzájemná spolupráce se podle prvního vhledu do vztahů zdá být založena především na poloformálních vztazích mezi managementem těchto institucí. Tyto mechanismy lze v zemi s relativně malým počtem obyvatel, stabilní politickou garniturou a relativně malou vědeckou obcí legitimně očekávat. Lze říci, že toto nové rozvíjející se téma je v ČR doménou několika „jmen“. Je tedy otázkou hlubšího výzkumu, jak tyto vztahy ovlivňují „politiku aktivního stáří“ v ČR. I přes omezenost diskusního fóra a vůbec veřejného zájmu o stárnutí české společnosti lze očekávat zajímavé vztahy.

Použitá literatura:

KOTÝNKOVÁ, M., ČERVENKOVÁ, A.: Začlenění seniorů v sociální struktuře soudobé společnosti. VUPSV, Praha 2001.

MPSV: Hlavní teze koncepce dalšího pokračování důchodové reformy. *Sociální politika*, č. 7-8, 2001.

POTUČEK, M.: Česká sociální politika po listopadu 1989: problémy a perspektivy. Start, Praha 1995.

ŠTROBL, J.: O průběhu MRS v ČR. *Sociální politika*, č. 3, 2000.

VUPSV: Social Dialogue on Pension Reforms in EU Applicant Countries. Praha 2002.

VYSOUDILOVÁ, A.: Komunitní projekt pro seniory. *Sociální politika*, č. 11, 1999.

WALKER, A.: A strategy for active ageing. *International Social Security Review*, No.1, 2002.

ZVONÍKOVÁ, A.: Senioři a problematika stárnutí populace. *Sociální politika*, č. 11, 2001.